

ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ ЗАКОННОСТІ ЯК ІНСТРУМЕНТУ ОБМЕЖЕННЯ ВЛАДИ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

УДК 342.571

Белкін Л.М.,
кандидат технічних наук,
старший науковий співробітник,
Директор ТОВ «Аналітик»,
Донецька область

У статті розглянуті деякі історико-політичні та державно-правові аспекти проблеми забезпечення законності у сфері публічного управління. Доведено, що сутність режиму законності полягає у обмеженні жорстких вертикальних ієрархій і свавілля домінантів (вождів) і взагалі сильних («могутніх») по відношенню до слабших (підлеглих). Виділено гуманістичний та антигуманістичний режими законності. Показано, що останній є викривленням сутності законності. Сформульовано критерії та ознаки гуманістичної законності

Ключові слова: публічне управління, закон, законність, доцільність, верховенство закону, верховенство права

*Я бачу загибель тієї держави, де закон не має сили
й перебуває під чийось владою.
А там, де закон – володар над правителями,
а вони його раби, я вбачаю порятунок держави
й усі блага, які тільки можуть дарувати державам боги*
Платон (цит. за [1, с. 171])

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Природа феномену апріорі негативного ставлення державної влади до народу здавна турбувала думку мислителів. Ш. Монтеск'є ще у 18 ст. писав: «...відомо вже з досвіду віків, що кожна людина, що володіє владою, схильна зловживати нею, і вона йде у цьому напрямку, поки не досягне покладеної їй межі» (цит. за [2]). Разом із тим, Л. Гумплович наголошує на тому, що для людей немає ніякого іншого вибору: або держава, або анархія. У державі є багато неминучого зла, але, з іншого боку, вона сприяє охороні найбільших благ, які можуть бути надбанням людини на землі [3].

Для узгодження цих протилежних тенденцій – ворожості держави людині і необхідності держави людині – людством вироблена система запобіжників державній сваволі, фундаментальним з яких є режим законності у діяльності держави та її органів. За давньоримським висловом, «*inde datae leges, ne firmior omnia posse*» («закони для того й дані, щоб урізати владу найсильнішого») [4].

Водночас, попри те, що у всіх державах є закони, їх спрямування далеко не завжди йде на користь людини. Як зазначає О.Ф. Скакун, в історії було чимало випадків, коли громадяни дотримувалися законів, а законність порушувалася, коли «суворе дотримання» насправді означало «суворе порушення» [5, 6].

Отже, системне дослідження сутності режиму законності є актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Проблемі законності присвячена певна кількість робіт. Зокрема, велика увага приділяється теоретичному формулюванню принципів законності. Досить докладний

огляд таких робіт, зроблених у роботі [7], згодом був доповнений автором [8, 9]. У результаті встановлено, що на сьогоднішній день різні автори формулюють до 20 різноманітних принципів [9] законності. Однак, само по собі формулювання принципів законності та теоретичне визнання цих принципів не забезпечує практичної реалізації режиму законності у країні. Важливо дослідити, як фактично реалізуються ті чи інші принципи у практичній діяльності різних соціальних суб'єктів, перш за все у сфері публічного управління [7, 5].

Водночас, останнім часом все більше ваги набирає розуміння того, що режиму законності виконує (принаймні, повинен виконувати) функцію обмеження свавілля влади та інших «найсильніших». Так, моделюючи місце правил, норм, законів у системах управління людськими спільнотами чи державою, О.І. Добролюбов [10, 158, 159, 162] зазначає, що закон виступає у ролі такого собі «новоявленого диктатора нового типу», що якісно відрізняється від традиційного диктатора-людини, однак вимагає підпорядкування усіх громадян включаючи і главу (!) держави. Шляхом впровадження режиму законності вирішується важке завдання, – обмеження влади і волі верховної особи: тут важливо те, що воля верховної особи обмежується не волею іншої особи (з якою можна завжди боротися, помірятися силами), а конституцією, законодавством, тобто якимись абстрактними правилами, з якими боротися заборонено іменем закону... Можна сказати, що така система спрямована на користь суспільства, але на шкоду вождям і диктаторам, це заслін (узда) для диктаторів.

Отже, правильне розуміння та дотримання принципу законності забезпечує функціонування держави як правової. **Водночас, досягнення саме правильного розуміння викликає найбільші труднощі та дискусії.** Як слушно зазначається у роботі [11, 200], про законність написано багато робіт, але це питання все ще залишається дискусійним.

Отже, метою даної статті є дослідження є дослідження феномену законності як інструменту обмеження влади в історико-правовому аспекті.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Д. Гудима звертає увагу на плідність пошуку **витоків права у біологічно зумовлених моделях поведінки живих істот**, які вивчаються наукою етологією (тут і далі виділено автором, якщо не застережене інше – *Авт.*). Специфіка етології права полягає у тому, що вона зосереджується на біологічних основах права та відшуковує його у біологічно зумовлених моделях поведінки [12, 19].

На даний момент одним з постулатів етології права полягає у тому, що живі істоти існують у природі не самі по собі, а у спільнотах (групах, стадах тощо). Зокрема, П.О. Кропоткін зауважує, що суспільство не було створено людиною; воно передувало людині [13, 35]. У процесі штучного відбору еволюція відбирає цілісні біосоціальні системи. При такому відборі перевага не обов'язково надається особині, яка краще індивідуально пристосована до середовища проживання; така перевага може надаватися особині, яка сама по собі не має жодних переваг, але забезпечує краще пристосування всього біосоціального організму [14–16]. При цьому найближчі предки людини і вона сама еволюціонувала під контролем групової форми природного відбору, коли змагаються і перемагають не стільки особини, скільки групи (ця форма відбору створила за десятки мільйонів років у деяких комах соціальні структури, що по досконалості незмірно перевершують людські) [17].

Отже цілком природно, що у соціальних структурах виникають певні форми взаємодії між особинами. Найбільш поширеними є вертикальна взаємодія (вертикальна консолідація), коли особини знаходяться у суворому ієрархічному підпорядкуванні одна одній з ієрархом (домінантом) на горі, та горизонтальна взаємодія (горизонтальна консолідація), коли особини вступають у взаємовідносини одна з одною на взаємовигідних засадах, без участі ієрарха [15–19]. Вертикальна, вона ж – ієрархічна консолідація – найбільш розповсюджений – у часі, в просторі і у біосфері – вид консолідації груп [19].

Відомий радянський та російський вчений, доктор історичних наук Ю.І. Семенов, який як раз веде старт становлення Homo sapiens від людиноподібних мавп і тому докладно аналізує їх поведінку як предтечу поведінки людей [15, 16], зазначає, що система домінування у мавп досягає вершини свого розвитку, проявляється у своїй класичній формі [16, 98]. Система домінування визначає всю структуру будь-якого об'єднання мавп. Поведінка будь-якої тварини, що входить до складу об'єднання, залежить від її місця в системі відносин домінування [16, 98]. Якщо у клітку з кількома тваринами подається їжа, то домінуюча тварина забирає все. Слабкі, як правило, навіть не намагаються наблизитися до їжі, – всяка така спроба присікається сильною. Остання відбирає їжу у слабкої, витягуючи її навіть з защічних кишень. Якщо в об'єднанні кілька яскраво домінуючих тварин, то слабкі буквально голодують. Вони отримують можливість нормально харчуватися лише коли їжі більш ніж достатньо.

Дані відносини ієрархічного підпорядкування на перших етапах становлення людини успадковані і

людськими спільнотами [18]. В.Р. Дольник [18, 232] зазначає: «У історика і етолога протилежне сприйняття потужних автократичних і тоталітарних держав минулого і сьогодення. Для історика ці багатоступінчасті ієрархічні структури – це досягнення розуму, блискучої організації, геніальних царів і полководців. Вони підносяться над організацією інших племен і народів, як єгипетські піраміди над барханами піску. Для етолога – це примітивні самостворювані структури, які просто розрослися до гігантських розмірів. Їх побудували не генії, а «пахани». Самозбірки геометрично досконалих структур бувають і в неживій природі. Кожен міг спостерігати, як у насиченому розчині самозбираються красиві кристали. Хто не милувався химерною формою сніжинок, що утворюються з парів води в повітрі? У води є кілька варіантів (програм) самозбірки, і в залежності від зовнішніх умов утворюються різні сніжинки. В силу інстинктивних програм люди самозбираються в ієрархічні піраміди, це майже так само неминуче, як утворення кристалів. Якщо буде задіяний весь ряд ієрархічних програм, люди можуть утворити величезну за масштабами, але примітивну по влаштуванню структуру супідрядності – авторитарну імперію. Ця структура зовсім не обов'язково найвигідніша для кожної людини і всіх разом чи найбільш ефективна і правильна з того, що люди могли б створити. Це всього лише найпростіше. З етологічної точки зору, утворити автократичну державу – це не піднятися на вершину, що вимагає вірно спрямованих зусиль, а скотитися у воронку, для чого можна або взагалі зусиль не застосовувати, або застосовувати їх невірною».

Висловлені міркування В.Р. Дольника щодо природного прагнення до самозбірки ієрархічних пірамід і у людських суспільствах повністю підтримані С.С. Алексеевим [4]. «Відаючи належне точності суджень В.Р. Дольника», С.С. Алексеев зазначає, що відповідний стан особин-ланок ієрархічної пірамідальної організації – верховного ієрарха (ватажка зграї), обраних ним самок, «наближених», і далі – униз по ієрархічній драбині, до «дна ієрархічної піраміди», має у світі «соціальних тварин» домінуюче значення. Саме тут слід шукати первинні, підґрунтові витоки того, на жаль, органічного для людського суспільства одвічного, мандруючого із століття в століття від однієї країни до іншої організаційної побудови, яка характеризується ієрархічною пірамідальною структурою, вершину якої увінчують особини, що прагнуть влади. І звідси ж – якщо знову-таки мати на увазі природні передумови – відбувається ті історично перші шаблі правового розвитку, які визначаються як «право сильного», «право війни», «кулачне право», «право влади».

Отже, завданням подальшої еволюції людських спільнот є подолання панування вертикальних ієрархів, свавілля вождів. Так, неодноразові жорсткі обмеження у доступу до їжі чи до самки можуть призвести до загибелі або розпаду групи. Однак забезпечення доступу до м'яса всіх членів об'єднання і тим самим надання раніше підлеглим індивідам можливостей поряд з індивідами, що раніше домінували, отримати цей продукт, з неминучістю означали обмеження можливості останніх задовольнити свою потребу в ньому. Якщо раніше вони могли з'їсти всю здобич, то тепер на їм діставалася лише частина її. Це, звичайно, *підривало домінування* у сфері розподілу м'яса і сприяло доступу підлеглих членів об'єднання до цього продукту. Об'єднання, в яких це відбувалося, зберігалися і отримували можливість подальшого розвитку, а ті, в яких все залишалося як і раніше, зникали і випадали з еволюції [15]. Іншими словами, потреба забезпечення доступу до їжі всіх або більшості членів спільноти передбачало певне придушення харчового інстинкту у частини членів об'єднання, *причому самих рішучих і сильних*.

Отже, одним із основних змістів становлення людських суспільств є обмеження жорстких вертикальних ієрархій і свавілля домінантів (вождів) і взагалі сильних (могутніх) по відношенню до слабших (підлеглих). Видається очевидним, що для такого обмеження необхідний певний інструментарій. Цим інструментарієм стає сукупність певних правил (норм), які обмежують ієрарха у тих чи інших діях, навіть якщо йому по силах реалізувати ці дії. Зокрема, правила розподілу їжі були першими табу, які оберігали життєво важливі для існування роду правила колективного життя [15, 20] і *підривало домінування* «рішучих і сильних». Як зазначалося, саме такі процеси підтримувалися еволюцією.

М. Салінз [21] узагальнює відомі звичаї щодо взаємовідносин між общинниками та вождями у первісних народів. Ці звичаї, як правило, виключають свавілля вождя, стримують привласнення ним суспільних багатств. Наприклад, роль вождя та його сім'ї у суспільстві пілага полягає в підтримці інших. Вождь та його сім'я стають об'єднуючим чинником у селі (Henry, 1961). У народу качин люди вищого класу отримують подарунки від тих, хто нижче них по положенню. Але вони не мають від цього ніякої тривалої економічної вигоди. Хоча індивід зі статусом приналежності до вищого класу визначений як той, хто «отримує подарунки», він весь час відчуває з боку суспільства примус віддавати більше, ніж отримує (Leach, 1954). У індіанського народу ассінібойни групи сіу у США вождь, щоб зберегти свою популярність, повинен все віддавати, і завжди він залишається

найбіднішим у групі (Denig, 1928–1929). Зазначені факти свідчать про те, що у процесі розвитку первісних суспільств демократія поступово змінює владу стародавніх вождів [22].

У роботі [23] підкреслено, що між мононормами первісного суспільства і нормами права існувала більш глибока спадкоємність, ніж між органами родового самоврядування та органами держави. Найбільш цінні з них були санкціоновані державою і стали важливими джерелами права (звичайним правом). Царі (правителі) ранніх держав, зберігаючи первісні мононорми, найбільш цінними вважали загальносоціальні традиції звичаєвого права; продовжуючи ці традиції, у своїх законах намагалися підтримувати начала соціальної справедливості: обмежували багатство, лихварство, закріплювали справедливі ціни тощо. Це знайшло відображення в найдавніших правових актах – законах Хаммурапі, XII таблиць, реформах Солона та ін.

Важливе місце засобам обмеження свавілля державної влади відводиться у давньоіудейській концепції державності. Грамотно складені приписи, змінюваність правителів і небажаність передачі трону у спадщину, обрання посадових осіб, наявність у державі органів, що контролюють діяльність монарха, здійснення народного вето, наявність громадянського суспільства здатні утримати правителів від тиранії, обмеживши свавілля володарюючих суб'єктів [24].

Після Великої французької революції 1789 р. принцип законності був запроваджений у французькій правовій доктрині *для протиставлення королівській сваволі*, унеможливлення покарання особи без суду та слідства, всебічного захисту прав і законних інтересів людини та громадянина [25].

Таким чином, дослідження витоків законності свідчить про її первісне спрямування на обмеження свавілля домінантів (вождів) і взагалі сильних (могутніх) по відношенню до слабших (підлеглих) як інструментарій такого обмеження. У наступному, внаслідок зусиль бюрократичної владної верхівки, виникли викривлення і нашарування, які у тій чи іншій мірі спотворювали первісний глибинний сенс законності. Як зазначає О.М. Бандурка [26, 54], закономірності розвитку будь-яких антисоціальних процесів мають тісну взаємодію з соціально-корисними процесами.

З цього ж приводу С.С. Алексєєв [4] підкреслює, що реальність права, його дієвість розкривається через законність – найсуворіше, неухильне втілення в життя чинного права, закону. Але сам по собі термін «законність» мало що говорить. Сам по собі цей термін характеризує всього лише одну з іманентних властивостей будь-якого права, його загальнообов'язковість – категоричність, неодмінність найсуворішого, неухильного дотримання, втілення в життя діючих юридичних норм – неважливо яких, – у тому числі – «революційних» і самих що не є реакційних.

Водночас досвід свідчить про те, що в українських реаліях принцип законності розуміється викривлено, або це розуміння спотворюється навмисно в інтересах влади. З найбільш пам'ятних «досягнень» влади у цій царині слід згадати про прийняття Податкового кодексу України (далі – ПКУ). Проект ПКУ був настільки поганий, що викликав гостру критику спеціалістів. Було очевидно, що проект розроблений виключно в адміністративних інтересах органів податкової служби. У проекті були втілені всі мрії працівників податкової служби щодо необмеженості своїх дій, а також робилася спроба узаконити все те, що раніше вони робили незаконно і що при найменшому опорі з боку платників податків скасовувалося судами [27]. Щодо якості проектів ПКУ вичерпно висловилася заступник глави Адміністрації Президента І. Акімова: «Ще влітку, відразу, як документ надійшов до парламенту на розгляд, Президент висловився проти остаточного ухвалення цього документу. І більшість зауважень, які звучали влітку – це порушення конституційних прав і свобод» [28].

Практика застосування ПКУ показала його повну неефективність і навіть шкідливість: фіскальна ефективність для держави – близька до нульової; кількість поборів після прийняття ПКУ суттєво зросла; кількість нових підприємців (фізичних осіб), які знову реєструються (станом на 1 квартал 2011 р.), зменшилися на половину; після впровадження ПКУ до 40% малих підприємств уже ліквідовані або знаходяться в стадії ліквідації [29]; станом на 1 квартал 2013 р. у ПКУ нараховувалося 38 різних за обсягом змін. Зокрема, на обкладинці відомчого журналу «Вісник податкової служби України», 2011, № 46, зазначено, що «запровадження алгоритму постійного оновлення Податкового кодексу – об'єктивна вимога часу». Тобто

цей «досконалий» документ буде змінюватися і змінюватися. Постійно. Відповідно до алгоритму [30] (фото з сайту [31]).

Можна послатися і на більш свіжі приклади вітчизняного законотворення. Так, 04.07.2012 р. та 06.09.2012 р., тобто з інтервалом трохи більше 2-х місяців, прийняті два закони (відповідно № 5042-VI та № 5212-VI), які значно розширюють повноваження органів влади на фінансових ринках за рахунок учасників ринку та громадянського суспільства. Зокрема, Закон № 5042-VI встановлює 3-місячний термін розгляду документів на видачу ліцензій, хоча раніше цілком вкладалися у 1 місяць. Законом № 5212-VI з-під дії Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» введена велика кількість проектів нормативно-правових актів, що приймаються відповідними Комісіями – регуляторами фінансових ринків. Отже, Закон № 5212-VI значно звужує вимоги щодо гарантій регуляторного контролю за діяльністю правотворчістю Комісій. Обидва згадані закони у черговий раз полегшують життя чиновників за рахунок громадянського суспільства.

Таки чином, необхідно дослідити, чи відповідає саме такий шлях законотворення на користь чиновників висхідним засадам законності чи потрібен інший шлях? Тим більше, що, як зазначає британський професор Т.Р.С Аллан [403, 27], збільшення повноважень виконавчої влади є потенційною загрозою верховенству права.

«Законність, – вказує В.Я. Малиновський [33, 196], – розглядається як основоположний принцип державного управління, що визначає рівень демократичності суспільства... **Право має домінувати над владою**, зокрема над діяльністю органів виконавчої влади, унеможлиблювати свавілля з боку чиновників, створювати умови для широкого громадського контролю за їх діяльністю, в тому числі, за здійсненням адміністративними органами функцій державного управління».

Вище було зазначено, що серед науковців немає єдиної думки щодо принципів законності, – у різних комбінаціях в науковій літературі визначається до 20 таких принципів. Узагальнення цих принципів у роботі автора [9] дозволило встановити, що переважна більшість російських та українських дослідників надає перевагу таким принципам законності, як: верховенство закону; єдність законності; забезпечення прав людини і громадянина, забезпечення пріоритету цих прав; невідворотність і своєчасність відповідальності за правопорушення; доцільність та недопустимість її протиставлення законності, доцільність

законності. При цьому звертає на себе увагу низька «популярність» такого принципу законності, як верховенство права [9]. Розглянемо особливості реалізації деяких з цих принципів.

Верховенство закону як раз і означає той принциповий феномен управління, що ґрунтується на законі, коли, як зазначено вище, закон виступає у ролі «новоявленого диктатора нового типу», що якісно відрізняється від традиційного диктатора-людини, однак вимагає підпорядкування усіх громадян включаючи і главу (!) держави [10, 158, 159, 162]. Верховенство закону у діяльності органів виконавчої влади означає її підпорядкування закону, підзаконність. «Підзаконність урядової влади, – писав В.М. Гессен [34], – є необхідною умовою правового характеру відносин між владою і громадянином... Підзаконна урядова влада визначається правом...». В.К. Колпаков, О.В. Кузьменко [35, 523] вважають, що у сфері функціонування виконавчої влади, у діяльності органів державного управління вимога підпорядкування закону проявляється особливо суворо.

Верховенство закону означає також пріоритет законів стосовно всіх інших правових актів. Видання підзаконних актів у точній відповідності із законом є умовою дотримання закону підзаконного нормотворця, оскільки всяке видання норм права, що суперечать закону, є порушенням закону, як і виконання вимог нормативного акта, що суперечить закону. «Не у відношенні держави до своїх підданих, – писав В.М. Гессен [34], – а у відношенні законодавчої влади до урядової виявляється так звана переважна сила закону... Переважній силі законів відповідає підзаконність урядових актів...».

З верховенством закону тісно пов'язана проблема доцільності, оскільки нерідко з'являється спокуса відступити від вимог законів в ім'я доцільності – політичної, державної, суспільної тощо. Зокрема, цим, на жаль, грішить українська судова практика [36, 37]. Однак такий підхід суперечить вимогам законності.

Одним з перших на це, очевидно, вказав П.М. Рабинович у дослідженні [38], спеціально присвяченому проблематиці законності та доцільності у радянському праві. Заперечення пріоритету доцільності на той момент (1966 р.), очевидно було, одкровенням, оскільки зазіхало на «свята святих» радянського права – «революційну доцільність». «У тих випадках, – вказував дослідник, – коли закон, який підлягає здійсненню, видається з якихось причини недоцільним, то й тоді... закон слід точно виконувати...». Зараз ці вимоги особливо гостро ставляться саме перед органами влади у контексті ч. 2 ст. 19 Конституції України.

Що стосується єдності законності, то цей принцип найбільш часто розуміється як єдине правозастосування у всій країні [39]. Однак більш небезпечним є порушення єдності застосування законів в залежності та на угоду відомчим інтересам. Ця проблема досліджувалася М.Л. Белкіним [40, 41]. У результаті автор прийшов до висновків, що єдність правозастосування є одним з ключових принципів режиму законності. Обґрунтування допустимості при певних умовах відступу від такого принципу, коли така можливість прямо не передбачалася законодавцем, призводить до руйнування принципу законності, оскільки вказаний відступ виводить певні відносини з-під регулювання законом.

Якщо ж говорити про невідворотність і своєчасність відповідальності за правопорушення, то видається очевидним, що якщо визнається обов'язковість виконання вимог закону (у більш широкому розумінні – законодавства), то повинні бути визначені і певні несприятливі наслідки для тих, хто цих вимог не виконує. «Найбільший злочин – це безкарність», – писав Б. Шоу.

За суб'єктами відповідальності остання може бути поділена на відповідальність суб'єктів приватного права і суб'єктів публічного права (СВП). Зазначена класифікація законодавчо представлена у Кодексі адміністративного судочинства України (далі – КАСУ), який передбачає розгляд адміністративних справ як за зверненнями суб'єктів приватного права (п.п. 1, 2, 4 ч. 2 ст. 17), так і за зверненнями СВП (п.п. 3, 4, 5 ч. 2 ст. 17). Однак проблема полягає у тому, що якщо притягнення до відповідальності суб'єктів приватного права є абсолютно звичною і практично невідворотною, то притягнення до відповідальності СВП вкрай ускладнене [42].

Тут варто зазначити, що звичаєве право у своїх витоках закладає традиції відповідальності вождів за завдання шкоди членам громади. Наприклад, М. Салінз повідомляє про гавайські усні перекази про те, як багато королів були віддані смерті народом за те, що гнобили накаанана (членів громади). Той же автор повідомляє, що багато вождів банту були вбиті за утиски своїх одноплемінників. Якщо вождь не прислухався до порад старійшин, намагався змінити традиції, порушував табу або здійснював вбивства, його могли замінити (ашанти, йоруба і егба) [21]. Однак постійне прагнення влади поставити себе над законом приводило до більшої чи меншої втрати традицій відповідальності влади перед народом. «Влада породжує безкарність... Безкарність породжує свавілля і беззаконня... Свавілля і беззаконня породжують абсурд, самовпевненість, дурість...» [43]. Особливо

гіпертрофованого вигляду цей стан справ отримав у СРСР і наслідуваний Україною [6].

Сучасні дослідження у сфері теорії держави і права та практики правозастосування у державному управлінні виходять переважно з гуманістичної парадигми розвитку вчень про державу і право, тобто з того, що саме гуманістичні ідеї та гуманістична практика торували собі нелегкий шлях всупереч тенденціям антигуманізму [44–48 та ін.]. Гуманізм є фундаментальною основою організації державної влади. Даний принцип означає визнання цінності людини як особистості, затвердження пріоритету її інтересів у діяльності держави. Гуманізм – це орієнтація на приватні інтереси, на права і свободи людини як вищу цінність [45, 10].

Водночас, необхідно враховувати, що гуманістичні ідеї у державному управлінні далеко не завжди займали пріоритетне становище. Більше того, слід, очевидно, визнати, що у сфері взаємовідносин влади і громадян переважали тенденції антигуманізму, – як в часовому, так і в просторовому вимірі; як на практиці, так і у доктрині. Однак на даний момент ці питання майже не знаходять достатнього аналізу, хоча і антигуманістичні прояви можуть бути повчальними.

Якщо порівняти типи доктрини та практики, як вони корелювали в історії людства, то гіпотетично можна сформулювати такі сполучення:

- а) антигуманістична доктрина – антигуманістична практика;
- б) антигуманістична доктрина – гуманістична практика;
- в) гуманістична доктрина – антигуманістична практика;
- г) гуманістична доктрина – гуманістична практика.

При цьому під антигуманістичними доктринами та антигуманістичними практиками будемо розуміти ті, які прагнуть обґрунтувати та реалізувати у суспільному житті нікчемність особистості і народу перед державою та владою, необмеженість державної влади, не обов'язковість для неї елементарних норм моральності, намагаються ідеалізувати авторитарну, деспотичну, тоталітарну державу, які бачать у праві тільки «наказ влади» [47, 17]. Під гуманістичними доктринами та гуманістичними практиками будемо розуміти ті, які обґрунтовують ідеї підпорядкування держави народу, вимоги забезпечення прав людини, підпорядкування державної влади закону, захисту особи і суспільства від свавілля та беззаконня [45, 47]. Аналізуючи гіпотетичні сполучення а) антигуманістична

доктрина – антигуманістична практика та б) антигуманістична доктрина – гуманістична практика, слід дійти висновку, що при пануванні антигуманістичної доктрини ніколи неможлива гуманістична практика (за деякими окремими проявами, які будуть послідовно подавлятися), і, навпаки, завжди буде панувати антигуманістична практика. Зазначене пов'язане із тим, що, з одного боку, антигуманістична практика завжди створює попит на антигуманістичну доктрину. З іншого боку, за своєю сутністю влада завжди прагне звільнитися від будь-яких обмежень, тому без відповідних стримуючих чинників, зокрема, без гуманістичних ідей і доктрин, ніколи не буде гуманною.

Живучість антигуманістичних доктрин і практик полягає, очевидно, у тому, що ці теорії і практики відповідають жорстко ієрархічній, вертикально-пірамідальній (авторитарній, тоталітарній) організації влади, яка, як зазначалося вище, складається найпростіше як генетично обумовлена і відповідає прагненням і праву сильного, «праву війни», «кулачному праву», «праву влади», легко прораховується у короткостроковій перспективі. У цьому сенсі з гуманістичними доктринами та практиками ситуація значно складніша. Хоча горизонтальні, демократичні відносини також первісно генетично обумовлені, однак їх практична реалізація вимагає значно більше зусиль, інтелекту, врахування довгострокових перспектив [18, 19]. Тому перелічені вище ознаки демократичних режимів і гуманістичної законності не можуть бути досягнуті одномоментно, – як у часі, так і у просторі, – і у повному обсязі. Більше того, цілком можливі відкати до більш антигуманістичних проявів. Як зазначає згаданий вище О.І. Добролюбов [10, 170], створений людиною правовий механізм набагато складніше «більш природного», суворо ієрархічного (монархічного) механізму влади. Тому правовий механізм набагато більш вразливий і крихкий порівняно з вольовим механізмом «господаря-повелителя».

Таким чином, сполучення «гуманістична доктрина – антигуманістична практика» та «гуманістична доктрина – гуманістична практика» слід розглядати у єдності як процес впровадження гуманістичних праволюдних ідей, які, прагнучи до ідеалу гуманізму, можуть певний час існувати поряд з антигуманістичними ідеями чи практиками, долаючи останні.

Наприклад, політичним ідеалом брахманізму була своєрідна теократична держава, де цар править під керівництвом жерців, визнає вищість релігійного закону над світським. За допомогою таких ідей брахмани відстоювали свою політичну гегемонію в суспільстві [48, 14]. Зазначена доктрина слугувала обґрунтуванням кастової соціальної структури суспільства, соці-

альної нерівності людей, яка закріплювалася з покоління в покоління і при цьому освячувалася законами.

Вказаній доктрині протистояло вчення буддизму, в якому здійснено поворот від бога до людини як автономної особистості. На відміну від традиційно-теологічного брахманістського тлумачення дхарми, буддизм трактував її як керуючу світом природну закономірність, природний закон («Вічний Закон»). Він обмежує роль і масштаби покарання, підкреслює неприпустимість застосування покарання безвинно, заперечує насилля, стверджує: шлях законності, «серединний шлях» – це шлях справедливості, істини, добра, ненасилля, самообмеження [48, 15].

Якщо тепер знову повернутися до витоків права, то неважко дійти висновку, що на перших етапах становлення права запровадження режиму законності здійснювалося з метою гарантування, перш за все, фізичних (життєвих, вітальних, соматичних) прав людини. Серед таких прав – право на життя, фізичну недоторканність, належний рівень матеріального забезпечення, власність на предмети споживання, деякі інші [49, 20]. Отже, коли у первісних суспільствах вирішувалася проблема обмеження свавілля домінуючих (вождів, інших «сильних і могутніх») у розподілі їжі, тим самим вирішувалося питання фізичного виживання первісної людини. Саме про збереження засад соціальної справедливості йшлося у законах ранніх держав [23]. Зокрема, Закони Урунімгіні (Урукігіні) – найдавніші з відомих історії законодавчих пам'яток – було спрямовано на підтримання стародавніх «справедливих» порядків і традицій, на «захист удів та сиріт», гарантували власникам храмових та державних наділів їх права «на основі справедливості», скасовували кабальні продажно-заставні правочини [50].

Право Стародавнього Вавилону, шумерські закони – найдавніші відомі історії письмові пам'ятки права [50]. Вивчення цих пам'яток свідчить про те, що у містах-державках Месопотамії функціонували обштинні збори і ради старійшин. Ці обштинні органи не тільки обирали й у деяких випадках скидали правителів, але і визначали обсяг їх повноважень, наділяючи більшими чи меншими правами у військовій та законодавчій сферах. Незважаючи на подальші централізаторські тенденції у Вавилоні, владу давньовавилонських царів так і не стала повністю деспотичною.

Перший приклад істинної поваги до права як явища значущого, що підноситься над суєтністю життя, дає нам антична історія [39]. Вона охоплює десятки століть (Афіни, Рим), починаючись з виникнення елементів громадянського суспільства, і генерує такі ідеї, безпосередньо пов'язані з ідеєю права, як ідеї за-

конності, людської гідності, свободи та прав людини, верховенства права.

Так, найважливішим принципом організації системи влади у римській публічно-правовій традиції був, як видно, суворий розподіл повноважень між різними установами та органами. Притому що жоден орган влади не міг представляти римський народ у цілому – в цьому були не тільки **необхідні правові гарантії від узурпації влади**, а й вимога «діяти з народом». У сфері публічного права чільним джерелом і основною формою правових приписів був закон – lex. Закони суть опосередковане вираження волі народу – тому у тому числі неодмінним має бути для істинних громадян і **для всього публічно-правового порядку** виконання їх вимог. Зворотне відношення руйнує самий правовий зміст закону: **«Марно видавати закони, якщо їм не підкоряються і їх не виконують»** («*Frustra ferentur leges nisi subditi et obodientibus*» [52]).

Водночас, у періоди одноосібної влади у Римі (Rex, Princeps, Dominus, Imperator) володарі вилучалися з-під дії законів і самі отримували законодавчу владу. Водночас вважалося, що влада володаря виникала і ґрунтувалася на делегованій йому – в особливій урочистій правовій формі – владі всього римського народу щодо «публічних справ».

Про зміст законів публічного грецького права можна судити із знань про принципи та риси фактичної поведінки грецьких громадян, а також із доктринальних творів античних мислителів. Так, у роботі [51, 53] зазначається, що одна з цих рис – загострене прагнення до свободи, усвідомлення себе не підданими, а громадянами, котрі підпорядковуються лише закону, а не волі якоїсь іншої особи. Зокрема, «варвари» сприймалися греками як люди, що заслуговують презирства, тому, що вони були чужі грецькому полісному способу життя, який характеризувався свободою, суверенітетом, наявністю невід'ємних прав, підпорядкуванням лише закону, а не будь-якій особі (монарху). Вони мали у своїх царствах статус підданих, а не громадян, на відміну від греків, тому-то останні і сприймали їх як «рабів від народження». «Варвар», що отримав грецьку освіту, залучений до полісної цивілізації, вже фактично переставав бути в розумінні греків «варваром» і ставав повноцінним елліном. Презирство до «варварів» мало, таким чином, не расовий, а цілком соціокультурний характер.

На відміну від Стародавнього Риму, у Стародавній Греції правителі були обмежені законом. Наприклад, Пісістрат у всіх взагалі випадках хотів керувати усіма справами за законами, не допускаючи для себе ніякої переваги [51, 195]. Внаслідок реформ Клісфена принцип так званої «ісономії» (рівності перед законом), що зародився вже раніше в аристократичному середовищі, з клісфеновських часів поширився на весь цивільний колектив; представники знаті не мали тепер жодних привілеїв у порівнянні з масою демосу [51, 275].

Позитивні риси античного права ґрунтувалися на міцних доктринальних засадах. «В управлінні державою, – зазначав Аристотель, – повинен панувати закон» [53, 53]. «Свавілля треба ще більше гасити, ніж пожежу», – підкреслював Геракліт [1, 90]. «Та держава, в якій громадяни підпорядковуються законам, є щасливою під час миру й непохитною під час війни», – вчив Сократ [1, 173]. «Закон – володар над правителями, а вони – його раби», – наполягав Платон [1, 175]. Давньоримський філософ Цицерон вважав, що треба установити «не тільки для магістрату міру їхньої влади, але й для громадян міру їхньої покороти» [48, 35–36].

Повага до права та закону, підпорядкованість держави та влади закону та їх обмеженість законом, повага до прав громадян знайшли певне віддзеркалення і у «крилатих» латинських висловах, наведених у таблиці 1 [63, с. 97, 193-196, 207].

Таблиця 1

Латинський вислів	Переклад
Potestas regis juris est, non injuriae	Влада короля випливає з права, а не з порушення права
Nemo est supra leges	Ніхто не є вищим від законів
Non rex est lex. sed lex est rex	Не цар – закон, а закон – цар
Nulla potentia supra leges debet esse	Над законами не повинно бути жодної сили
Nihil tam proprium imperio quam legibus vivere	Ніщо не є так властиво для влади, як жити за законами
Politiae legibus, non leges politiis adaptandae	Політика повинна узгоджуватися із законами, а не закони з політикою
Leges salubriores sunt inopi quam potenti	Права корисніші для бідного, ніж для багатого

Отже, гуманістичні доктринальні уявлення знаходили в античному світі відповідне втілення, нехай і не у повному обсязі, у гуманістичне законодавство і правозастосування.

Падіння Західної Римської імперії (476 р.) завершило період історії Стародавнього світу і поклало початок історії середніх віків. У країнах Західної Єв-

ропи періоду раннього середньовіччя (V–X ст.) поступово складався станово-феодальний лад [47, 81].

Невизнання гідності всіх членів суспільства, нерівність прав людини характерні для державно-правової думки Середньовіччя – як рабовласницького, так і феодального типу держав [46, 27]. *Панівна ідеологія захищала владу в будь-якому її вираженні, а право зводило до проявів влади* [47]. Середньовіччя не цінує людину за її індивідуальні якості. Вага і значимість окремишньої особистості у середньовічному суспільстві є незначною. Ціна людського життя доволі низька. Середньовіччя – це епоха, якій властивий культ сили однієї людини над іншою. Сила, трактована як право, є типовою рисою цієї епохи [54, 26–28].

Одним з вищих проявів антигуманізму і беззаконня тих часів було переслідування інквізицією «еретиків». При цьому формально інквізиційний процес розпочинався і здійснювався за формальним законом, з дотримання формальної судової процедури. Однак, саме поняття ересі було надзвичайно непевним і невизначеним, так що будь-яке висловлювання і настрої можна було при бажанні витлумачити як еретичне, а крім того при нестачі таких висловлювань їх нерідко просто вигадували. Фактично кожна людина була беззахисна перед небезпекою можливого звинувачення в ересі. Якщо це не входило в наміри і плани інквізиторів, вона не могла ані виправдатися, ані уникнути страшних тортур і болісної страти [55]. За статистичними даними, переслідування з боку іспанської інквізиції з 1481 до 1809 рр. зазнали 341.021 людина, з них 31.912 були спалені особисто, 17.659 – in effigie (символічна страта), 291.460 були піддані тюремному ув'язненню та іншим покаранням [56]. Отже, дотримання формальної законності і юридичної процедури не захищало обвинувачених від пред'явленого обвинувачення, яке часто ґрунтувалося виключно на наклепі чи доносі.

Зазначену ситуацію, з певною поправкою на відносну цивілізованість, дуже нагадує ситуація з кримінальними обвинуваченнями в Україні. Точно так же, при наявності кримінального законодавства і формальної юридичної процедури досудового слідства й суду, підозрювані піддаються тортурам, з них незаконно вибиваються зізнання, а кількість виправдовувальних вироків в українській системі правосуддя складає лише 0,2% [57]. За таких умов український кримінальний процес має всі ознаки інквізиційного.

Варто також зазначити, що, як вважається [52], політико-правові засади необмеженої влади періоду Середньовіччя беруть свої начала у конструкціях монархічного ладу Римського права. Однак у цей період різні історичні і державно-політичні модифікації

необмеженої влади не ґрунтувалися на народному суверенітеті, як у античному Римі. Звідти – конструкції абсолютизму. Тобто, знову можна констатувати реалізацію ієрархічних будов за принципом «що простіше». Принцип надзаконного характеру королівської влади був у Західній Європі був подоланий у Новий час [34].

Як реакція спротиву феодальному гнобленню у X–XIII ст.ст. у Західній Європі розвивається комуніальний рух – міста розпочинають боротьбу за звільнення від феодальних повинностей, за торговельні привілеї та міське самоврядування. У результаті міста отримували особливі правові системи, які у загальному вигляді іменувалися Магдебурзьким правом чи міським правом (на фото – колона Магдебурзького права у Києві [392]). Магдебурзьке право стало юридичним закріпленням успіхів городян у боротьбі з феодалами за самостійність. За Магдебурзьким правом міста звільнялись від управління й суду феодалів,

влади воевод, старост та інших державних чиновників [58, п. 4.3]. Ненависть жителів міст до феодальних баронів знаходила собі дуже влучні вислови у редакціях деяких хартій, які вони змусили своїх баронів підписати. У coutume міста Байонни є такі рядки: «народ древніше панів. Народ, чисельністю своєю перевершує інші стани; бажаючи миру, створив панів для приборкання та *упокорення могутніх*», і т. д.

[13, 108]. Отже, право середньовічних міст (Магдебурзьке право) було чинником обмеження свавілля середньовічних властителів.

Островом в океані необмеженої монархії Середньовіччя були Британські острови. В Англії монархія завжди була більш-менш обмежена законом, парламентом і судом. Характерною у цьому сенсі є Велика хартія вольностей 1215 р. У ній були зроблені сміливі для того часу кроки щодо обмеження влади короля і свавілля королівських чиновників у центрі і на місцях, захисту людини проти свавільного арешту (позбавлення волі). На думку С.П. Головатого [44, 10], за своїм юридичним характером Хартія стала актом унормування відносин між монархом і підданими в рамках права. Втілена у Хартії ідея, згідно з якою у суспільстві існує корпус правил (право), *якому має коритись і сам монарх*, стало основою теорії обмеженої монархії. Для людства загалом Велика Хартія стала доказом того, що *проти свавільної влади є ефективний інструмент дії, який полягає в реалізації ідеї встановлення «загального юридичного порядку»*, *якому має коритися будь-яка влада*. У цьому аспекті Велику Хартію слід сприймати як юридичний документ, що був безпосереднім попередником доктрини верховенства права та відповідного їй юридичного принципу.

Не можна стверджувати, що всі домовленості, норми та права завжди дотримувалися. Траплялися і порушення з боку влади. Однак ці порушення отримували відсіч у суспільстві і підтримувалися верховною владою. Дуже важливо, що для цього були правові (законні) підстави.

Так, у 1628 р. «Його Королівській пресвітаїй Величності» було направлено «Петицію про право». У Петиції її автори скаржилися на самоправство королівських чиновників щодо збирання податей, не передбачених рішеннями Парламенту, свавільним ув'язненням підданих у в'язницю і навіть страту, і разом із тим на поблажливість до справжніх правопорушників. В обґрунтування порушень чиновників автори Петиції посилалися на Велику хартію вольностей 1215 р. і закликали припинити порушення законів і статутів англійського королівства. Петиція була розглянута королем, в результаті ним був винесений вердикт: «Король бажає, щоб Право здійснювалося відповідно до законів і звичаїв Королівства. **І щоб Статуту виконувалися належним чином**, щоб Його Піддані не мали причини скаржитися на які-небудь образи чи утиски, що суперечать їх справедливим Правам і Вольностям, зберігати які він вважає себе по совісті так само зобов'язаним, як зберігати свою Прерогативу». Тобто, король висловився на користь до-

тримання раніше об'явлених прав і свобод [59].

Процесуальне закріплення гарантій від незаконних арештів було здійснено з прийняттям 27.05.1679 р. [59] (за іншими даними – 26.05.1679 р. [46, с. 52]). «Акту про краще забезпечення свободи підданих і про попередження ув'язнень за морями (Habeas Corpus Act)». Метою цього документа є визначення правового статусу особи, що знаходилася під вартою до суду, тобто була попередньо ув'язнена. Акт 1679 р. встановив складний юридичний механізм, що забезпечував судовий захист прав особистості, можливості внесення грошової застави, відповідальність шерифів, тюремників та інших чиновників, яким під варту віддавалися піддані короля, за порушення їх прав.

Отже, перелічені акти закладали підґрунтя для встановлення більш дієвих механізмів забезпечення законності як на Британських островах, так і в майбутньому на континенті.

У XVII ст. у Західній Європі почалося революційне повалення станово-феодалного ладу. Від початку революції в Англії обчислюється Новий час – період історії, який змінив Середньовіччя. У цей час в новій якості сприймаються античні ідеї природного права та суспільного договору. Мислителі, що дотримуються цих ідей (Г. Гроцій, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, А.В. Дайсі та ін.) метою держави й позитивного права вважали забезпечення природних і невід'ємних прав людини як вищих соціальних цінностей, що досягається впровадженням режиму законності з метою обмеження влади й захисту та гарантій прав громадян.

Зокрема, Дж. Локк виступав за подолання всесилля королівської влади, обґрунтовував завдання державного управління необхідністю забезпечення природних прав людини. У праці «Два трактата о правленні» Дж. Локк сформулював вимоги до управління за допомогою законів: «По-перше, вони повинні управляти за допомогою опублікованих встановлених законів, які не повинні змінюватися у кожному окремому випадку; навпаки, повинен існувати один закон для багатого і бідного, для фаворита при дворі і для селянина за плугом. По-друге, ці закони не повинні призначатися ні для якої іншої кінцевої мети, окрім як для блага народу» [60, гл. XI, 346]. Отже, на думку Дж. Локка, є неприйнятним пристосування законів в ім'я будь-якої доцільності та вибірковості застосування.

Відчутний внесок у розвиток ідеї законності вніс видатний французький просвітник Ш.Л. Монтеск'є. Він також вважав, що законів повинні дотримуватися як громадяни, так і представники влади. «Зако-

ни повинні мати для всіх однаковий смисл», – вчив Ш.Л. Монтеск'є [1, 186].

У працях А.В. Дайсі були закладені фундаментальні засади теорії верховенства права [44 та ін.]. На думку С.П. Головатого [44, 16], сутність цієї концепції, відповідно до А. Дайсі, були: заперечення дій свавільного характеру з боку влади; рівність усіх членів суспільства перед законом, де виключено ідею будь-якого звільнення посадових осіб від відповідальності за свої дії; визнання природного права – свободи людини не є наслідком проголошених в офіційному документі (писаній конституції) гарантій, а навпаки – сама конституція в англійському суспільстві є наслідком прав особи, бо ці права (як права людини) існували ще до виникнення і закріплення положень права, що складають конституцію.

Викладені доктринальні положення знайшли своє втілення у фундаментальних документах, що на наступні десятиліття визначили вектор гуманістичного розвитку систем побудови державної влади. Так, у британському Акті про подальше обмеження Корони і про краще забезпечення прав і свобод підданого (Акт про престолонаслідування) від 12/23 червня 1701 р. [59] зазначається: «І беручи до уваги, що **закони Англії є природженим правом її народу** і всі королі і королеви, які вступають на трон цього королівства, повинні управляти його урядом, згідно з зазначеними законами, і всі інші посадові особи і міністри повинні служити їм відповідно, дотримуючись тих ж самих законів...».

Ще більш фундаментальні принципи були закладені в Акті, що декларує права і свободи підданого і встановлює спадкування корони (Біль про права) від 16/26 грудня 1689 р. [59]. Вкрай важливим наслідком Білля про права є подолання надзаконності королівської влади, на що звертає увагу і В.М. Гессен [34]. В Англії, – вказує вчений, – наприклад, до видання знаменитого Білля про права (1689 р.), прерогативою короля вважалося не тільки загальне призупинення законів (*suspending power*), але також звільнення окремих громадян від обов'язку дотримання та виконання їх (*dispensing power*). Не підлягає ніякому сумніву, що «право призупинення і диспенсації» стоїть у непримиренній суперечності з основними конституційними засадами – засадами підзаконності урядової влади.

У Французькій Декларації прав людини і громадянина від 26 серпня 1789 р. передбачено [61, 135–136]:

– ст. 6: Закон є вираження загальної волі. Всі громадяни мають право брати участь особисто або через своїх представників у створенні закону. Закон пови-

нен бути однаковим для всіх, захищає він чи карає. Всі громадяни рівні перед законом...

– ст. 7: Ніхто не може бути звинувачений, затриманий або укладений інакше як у випадках, визначених законом, і при дотриманні процедури, продикуваної законом...

У подальшому, при прийнятті сучасних Конституцій 1946 р. та 1958 р. [61], Франція підтверджувала вірність положенням Декларації 1789 р.

У Декларації незалежності США та у Конституції США немає прямої норми про обов'язковість законів для суб'єктів владних повноважень, як це, наприклад, передбачено у ч. 2 ст. 19 Конституції України. Однак цей принцип вважається само собою зрозумілим. Так, у Розділі 4 статті II Конституції США зазначено, що Президент, Віце-президент і усі цивільні посадові особи США усуваються з посади, якщо при обговоренні у порядку імпічменту вони будуть визнані винними у зраді, отриманні хабарів або у інших злочинах чи проступках [61, 25]. Згідно Розділу 3 статті I Конституції США, за наслідками імпічменту обов'язково здійснюється розслідування, пред'являється обвинувачення, винний віддається суду і несе покарання за вироком суду згідно з законом [61, 17].

У США ці норми є реально діючими. Так, в історії США відносно трьох президентів США ставилося питання про імпічмент. Імпічмент також застосовувався кілька разів до американських чиновників нижчого рівня і суддів (звинувачувалися 11 суддів, з них 7 були усунуті Сенатом). У США імпічмент може виноситися законодавчими зборами штатів посадовим особам цих штатів (наприклад, в 2009 р. був усунутий з посади губернатор штату Іллінойс Род Благоевич за звинуваченням у хабарництві) [62]. Отже, у цих нормах і прикладах містяться докази реальної дії законів щодо чиновників, навіть вищого рівня, і реальної відповідальності. Про реальну безвідповідальність українських чиновників вже згадувалося вище.

Таким чином, головним підсумком XVII–XVIII ст. у ідеології Західної Європи стало формування теорії природного права, що виразила основні принципи громадянського суспільства. Внаслідок переважання гуманістичної доктрини стала остаточно зрозумілою неприпустимість надзаконності королівської влади. Конституціоналізм став головним принципом державно-політичної організації суспільств на цьому етапі, запрограмувавши основні тенденції еволюції державних форм в XX ст. Важливою рисою правопорядку Нового часу стало закріплення у праві принципів Громадянської свободи – свободи від

примусу чинити всупереч своєму бажанню у справах совісті, вираження думок, у політичному виборі, нарешті, в особистому існуванні і гідності. У більшості конституцій XVIII–XIX ст. містилися положення про визнання непорушними тих чи інших прав громадян – це було однією з основ нового ладу [63, 147].

Набирала силу ефективність судового захисту законності та прав громадян, перш за все у конфліктних ситуаціях з органами влади. Яскравим прикладом цього може слугувати раннє виникнення (1800 р.) у Франції окремої адміністративної юстиції – зі своєю юрисдикцією і процедурою, – яка (юстиція) розглядалася у правовій і політичній думці як одна з гарантій належної правової та підзаконної діяльності інститутів управління. Забігаючи наперед, зазначимо, що у СРСР теоретична можливість оскаржити у суді рішення, дії чи бездіяльність органів влади виникла тільки у 1987 р., реальна можливість виникла вже у незалежній Україні у 1995 р. [64, 263–264], а адміністративна юстиція як самостійний інститут виникла тільки у 2005 р., тобто через 200 років після французької.

Не можна, звичайно, стверджувати, що становлення засад демократії, прав людини та законності складалося просто, безболісно та прямолінійно. Були і відкати, і страждання, і колізії. Але у цілому до Першої світової війни йшов сталий розвиток у бік до все більшої реалізації ідеалів законності та гуманізму.

Так, С. Глузман повідомляє, що у середині XVIII ст. прусський король Фрідріх Великий вирішив побудувати у потсдамському парку палац Сан-Сусі, але йому заважав розташований там млин. Мельник відмовився його знести, подав на короля до суду і виграв процес. В Україні навіть 21-го ст. таке неможливо [65].

Відома критика Ф. Енгельсом [66] так званого Кельнського процесу комуністів 1852 р. – судового процесу, організованого прусським урядом проти 11 членів Союзу комуністів за звинуваченням у державній зраді. Однак при ТАКИХ звинуваченнях підсудні мали право на захист, на суд присяжних, на можливість виправдатися – «настільки ганебні викриття, зроблені під час процесу, поставили уряд у вкрай скрутне становище» [66, 417]. В результаті з 11 підсудних 4 були виправдані, 7 – засуджено до відносно невеликим (від 3 до 6 років) строків позбавлення волі. Думається, Ф. Енгельс був би здивований судовими і позасудовими процесами в СРСР – державі диктатури пролетаріату.

Взагалі, «класики» марксизму-ленінізму не соромилися використовувати «буржуазну» законність у власних інтересах [67, 5–6]. Так, у роботі [68] Ф. Енгельс вказує на переваги легальної боротьби робочо-

го класу над нелегальними: «...Робочі стали брати участь у виборах до ландтагів окремих держав, в муніципалітети, промислові суди, стали оспорювати у буржуазії кожну виборну посаду, якщо при заміщенні її у голосуванні брала участь достатня кількість робочих голосів. І вийшло так, що буржуазія і уряд стали набагато більше боятися легальної діяльності робочої партії, ніж нелегальної, успіхів на виборах, – чим успіхів повстання. Бо і тут умови боротьби істотно змінилися. *Повстання старого типу, вулична боротьба на барикадах, яка до 1848 р. всюди у кінцевому рахунку вирішувала справу, в значній мірі застаріла...*» [68, 540, 546]. Саме удосконалення законодавства, перш за все, через парламентські механізми, сприяло тому, що взаємовідносини влади і суспільства у Західній Європі і США були стабілізовані. Як зазначав американський соціолог І Валлерстайн, «на практиці це виявилася чудова і вдала політика. З 1850 по 1914 рік *революційних настроїв у середовищі західних пролетарів практично не було*» [69, 16; 70, 62]. При цьому стало очевидним, що еволюція суспільства у країнах Західної Європи пішла не по тому шляху, що пророкував К. Маркс.

Крім того, Французька Декларація прав людини і громадянина 1789 р. знаменує собою початок активного процесу інституціоналізації інтересів громадянського суспільства в діяльності влади [70, 60]. Надалі ці традиції розвивалися і не переривалися, тому 1789 р. можна розглядати як точку відліку у формуванні нової структури взаємин влади і суспільства, у якій інтереси влади перестали бути єдиним фактором державного управління, але в ньому стали артикулюватися суспільні інтереси.

Разом із тим війни, соціальні лиха, кризи та негаразди першої третини ХХ ст. у ряді країн породили екстремістські партії та рухи, які прагнули до встановлення тоталітарних режимів. У ХХ ст. справдилися найгірші побоювання мислителів попереднього століття про згубність необмеженої влади, яка протистоїть народові і зневажає особистість [47, 512–513]. Знайшли сумне підтвердження уявлення про вразливість механізму законності і живучість суворо ієрархічного механізму влади. Перша Світова війна, особливо для країн, що вийшли з неї переможеними або напівпереможеними (Німеччина, Італія, Росія), спричинила й істотні деформації державних і правових укладів. В результаті суспільні явища, що існували до війни у чисто ідейною області (фашизм, тоталітаризм, соціалізована держава), прийшли у сферу практичної політики та державного будівництва, сформувавши в перспективі режими військових диктатур або навіть особливої партійно-тоталітарної держави [63, п. 158].

Одним із крайніх проявів антигуманістичної доктрини і практики був і, очевидно, залишається фашизм. На даний момент наукова українська література уникає аналізу політико-правових аспектів його становлення і функціонування. В якості виключення можна назвати дисертаційне дослідження [71]. Водночас, аналіз вказаних аспектів є дуже повчальним з огляду на такі обставини:

а) фашистські режими, зокрема, в Німеччині та Італії, прийшли до влади більш-менш демократичним шляхом;

б) за панування фашистських режимів вони функціонували на підставі прийнятих законів, так що апогети цих режимів називали дані держави «правовими», хоча погодитися з цим «язик не повертається».

Дослідження обставин приходу до влади в європейських країнах фашистських режимів здійснена в роботі [72]. Зокрема, це стало можливим за рахунок (на прикладі Німеччини)

а) послідовної руйнації демократичних механізмів;

б) репресії проти політичних супротивників;

в) викривлення результатів виборів, відмова від проведення виборів (Президента), викривлення результатів виборів – незаконне анулювання мандатів комуністів (Примітка: чи не нагадає це позбавлення депутатських мандатів неугодних депутатів в Україні?);

г) передача органам виконавчої влади повноважень парламенту щодо законодавчого регулювання, перетворення парламенту у «бутафорський», слухняний орган, що автоматично приймав рішення, угодні вождю. Фактично було здійснене повернення до засудженого ще у Новий час принципу «надзаконності» виконавчої влади;

д) прийняття низки антиконституційних законів, якими скасовувалися права, гарантовані Веймарською конституцією. Прийняття найважливіших для нацистів антиконституційних актів прикривалося народним референдумом;

е) руйнація судової системи, фактичне підпорядкування судової системи органам виконавчої влади, усунення принципів суддів, прокурорів та адвокатів, звуження прав на юридичний захист;

є) створення позасудового репресивного органу, так званого «Народного суду», яким усього з 1934 по 1944 рр. було винесено майже 13.000 смертних вироків, більшість з яких було виконано;

ж) руйнація місцевого самоврядування, повне підкорення його центральній владі, ігнорування необ-

хідності проведення усяких місцевих виборів;

з) пропагандистське обдурювання мас. Як зауважив німецький письменник-антифашист Томас Манн, масове збіговисько убогих духом у хворобливому екстазі тріумфально вітало скасування прав людини (цит. за [73]).

Отже, маємо лякаючу «хрестоматію» руйнації режиму законності на користь антидемократичного режиму.

Теорія і практика антидемократизму, антигуманізму, нехтування елементарними правами людини і принципами законності, що притаманні націонал-соціалізму, знайшли своє втілення також і у теорії та практиці більшовизму, зокрема, в його вкрай жорсткій формі – сталінізму. Зазначене мало і, очевидно, продовжує мати безпосереднє значення для України, яка була складовою частиною цієї антигуманістичної практики, що продовжує впливати на українську правосвідомість. Однак антидемократична, антигуманна практика більшовизму мала свої корені у попередній політичній і правовій історії Росії. Так, говорячи про традиції беззаконня в Росії та майбутні наслідки цієї традиції, О.Г. Мучник [74, 112] цитує слова відомого російського адвоката, депутата II–IV Державної думи Російської імперії від Москви В.О. Маклакова, сказані ним на початку XX століття (мовою оригіналу): «... главный нарушитель законности у нас – сама власть, ее представители. Беззакония властей составляют главную, самобытную черту русской государственности...». Дійсно, продовжує далі О.Г. Мучник, беззаконня з боку влади – це відмінна, стрижнева риса нашої історичної традиції. Традиції, яка у злочинах більшовицького режиму знайшла свою саму завершену форму. Традиції, яка як ніяка інша привнесла горе і нещастя у долі населення імперії, але при цьому, переживши розпад СРСР, благополучно збереглася і перекочувала до його правонаступників. Такою виявилася на перевірку стійка російська державна традиція: **партії влади закон не писаний**. Традиція, яка придушувала всі інші звичаї, стандарти, правила і норми суспільного життя. Традиція, яка і нині «живіша за всіх живих».

Досліджуючи ставлення до особистості у середньовічному суспільстві та в Росії, аж до наших днів, порівнюючи ступінь визнання індивідуальності особистості та заперечення такої індивідуальності, В.М. Братасюк [54, 27] знаходить пряму кореляцію таких станів. Російські науковці, вказує автор, досліджуючи ментальні передумови реалізації принципу правової рівності у сучасній Росії, зробили висновок, що беззастережне визнання індивідуального, самодостатнього людського «Я» пересіченими росіянами

не сприймається. Коли мова заходить про повагу до людської гідності, про рівність усіх громадян перед законом у однаковій мірі, неминуче постає запитання: «А що ця конкретна людина зробила для народу, для Росії, щоб їй треба було поважати, чим вона заслужила цю повагу, рівність?» За певними ознаками праворозуміння, Росія – це неофеодална країна, залишків феодалізму у ній збереглося не менше, ніж в Україні.

Варто зазначити, що така юридична надбудова цілком відповідає економічному базису дожовтневої Росії і СРСР. Так, у широко відомій книзі «Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза» [75] проф. М.С. Восленський доводить, що до початку ХХ ст. Росія була повністю феодальною країною. За теорією М.С. Восленського, зрушення у бік капіталістичного розвитку у Росії намітилися лише після першого удару російської антифеодальної революції 1905–1907 рр. Лютнева революція 1917 р. була покликана остаточно вирішити питання, притаманні буржуазній революції. Однак більшовицький переворот жовтня 1917 р. зруйнував ці надії і відновила у Росії феодалізм. Як наполягає О.А. Івін [76, 72], є безсумнівна подібність, наприклад, між середньовічним феодальним суспільством і сучасними формами соціалістичного устрою суспільства, подібного комунізму або нацизму. Не випадково суспільний лад комуністичної Росії іноді називали «феодальним соціалізмом». З огляду на таку кореляцію, більш зрозумілою стає схожість сталінських процесів «розслідування» кримінальних справ, з їх жорстокими тортурами, з традиціями Середньовіччя та інквізиційними процесами.

Варто зазначити, що шанс гуманістичного правового розвитку надавала Росії судова реформа 1864 р., яку С.С. Алексеев [4] вважає втіленням у російське життя природно-правової концепції як вихідного критерію для критичної оцінки існуючого правопорядку і фундаментальної основи побудови правової системи, що відповідає потребам сучасного громадянського суспільства. Однак без інших реформ, в умовах самодержавної Росії, за влучним висловом А.Ф. Коні, нова судова система опинилася у положенні «острова у річці» (цит. за [77]).

Іншою драматичною спробою впровадити режим демократичної законності та дотримання прав людини у Росії був Маніфест від 17 жовтня (за старим стилем) 1905 року. Цей документ представляв собою перший крок до введення у Росії конституції та громадянських свобод на засадах дійсної недоторканості особи, свободи совісті, слова, зборів і спілок.

Отже, скасовувався «надзаконний» характер імператорської влади, влада повинна була поставленою

під контроль громадянського суспільства.

Однак у Росії правовий шлях демократичного розвитку, що спирається на природно-правові ідеї, був перерваний більшовицьким переворотом жовтня 1917 року. Ліберальне праворозуміння, націлене на затвердження у соціальному бутті невід'ємних природжених прав людини, виявилось відданим анафемі. На довгі десятиліття у Росії запанувало комуністичне праворозуміння, що виправдує насильство над людиною в ім'я «світлого майбутнього» – одна із сторін марксистської філософії права [4].

Встановлення радянської влади призвело до докорінного перетворення всієї системи права у країні, але не змінило основних рис правової культури. Традиції римського права були відкинуті, замість них проголошувалася «революційна законність». Як зазначається у роботі [78, 25], історія правової думки перших двох десятиліть радянської влади (1917–1938 рр.) – це історія *боротьби проти права* в його немарксистському значенні і розумінні. Юридичний світогляд минулих епох розглядався як суто буржуазний, а тому такий, що не має права на існування.

Правда, коли це стосується самих більшовиків, вони вимагають дотримання по відношенню до них «революційних законів». Так, коли при Тимчасовому уряді у законодавстві з'явився ряд демократичних норм (свобода зборів, пересування, агітації тощо), більшовики готові були відстоювати ці закони з усім революційним завзяттям. Так, наприклад, 5 липня 1917 р. група більшовиків – членів виконкому Київської Ради робітничих депутатів – звернулася до Президії виконкому з вимогою зупинити «диктатуру воєнщини», масові арешти, порушення свободи зборів, пересування, агітації тощо. «Всі панове, котрі віддали розпорядження, що суперечать законам революції, мають бути негайно заарештовані і передані революційному суду робочих і селян», – заявили вони [67, 6]. За таких умов абсолютно цинічними виглядає прагнення більшовиків захищати всі свободи щодо своїх супротивників.

В наступному питанні пріоритету доцільності над законністю проходило «червоною ниткою» через «теорії» апологетів «соціалістичної законності». Так, розглядаючи місце і роль законів в умовах диктатури пролетаріату, Л.М. Каганович, радянський державний і партійний діяч, близький сподвижник Й.В. Сталіна, писав: «У нас є закони. Наші закони визначають функції і коло діяльності окремих органів державної влади. Але наші закони визначаються революційною доцільністю в кожен конкретний момент» (цитуються за [78, 30]).

Продовженням заміни законності доцільністю є

інший трагічний бич радянської системи «права» – масове застосування покарань, аж до позбавлення життя, в позасудовий спосіб.

Так, за декретом Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету Рад від 16.10.1922 р. «Про доповнення до постанов «Про Державне політичне управління» і «Про адміністративну висилку», органи ДПУ РСФРР одержали право на позасудову розправу (аж до розстрілу), яке поширювалося на всіх осіб, затриманих при бандитських нападах і збройних пограбуваннях. Певну категорію висланих в адміністративному порядку (діячі антирадянських партій, ті, хто раніше був двічі засуджений за деякі кримінальні злочини) тепер дозволялося направляти в табори примусової праці [67, 27]. Зазначимо, що особи, які піддавалися адміністративній висилці, позбавлялися виборчих прав [67, 27, 33], хоча згідно навіть чинним тоді Конституціям позбавлення виборчих прав було можливе тільки за вироком суду.

Всі ці «традиції» позасудових репресій відіграли фатальну роль в трагедіях українського, як і всього радянського, народу у 30-ті роки ХХ ст.

Історики відзначають, що за своїм розмахом та кількості жертв вказані злочини непорівнянні з аналогічними відомими історії антигуманними діями влади. Так, за даними історика П. Резковича, сталінська каральна машина перемолола за час свого існування життя більш ніж 3,5 мільйони українців. У 1938 р. в Україні було заарештовано 106.119 людей, тобто майже по 300 людей на добу. Тільки за перші 6 місяців 1938 р. у Дніпропетровській було заарештовано 11.835 чоловік, тобто в добу чекісти кидали в тюрми 65 осіб, в день засуджували по 38–39, кожні 24 години розстрілювали 35–36 чоловік. Деякі документи свідчать про те, що в окремі ночі «ліквідували» до 200 осіб [79, 127, 340–341].

Загальна кількість осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності за 1918-1953 рр., складає 4.308.487 чоловік. З них 1.324.517 чоловік (30,7%) були засуджені судовими органами, позасудовими – 2.156.278 чоловік (50,0%); яким органом були судимі 827.692 людини, – не встановлено. Усього за вищезазначений період до вищої міри покарання були засуджені 835.194 людини (за іншими відомостями 835.197 чол.). З них: 132.665 (15,9%) чоловік були розстріляні за вироками судових органів, 701.401 людина (84,0%) – за вироками позасудових органів, не з'ясовано, яким органом було засуджено до розстрілу, – 1.128 осіб [120]. Ці людоїдські масштаби не йдуть в жодне порівняння зі «Святою інквізицією» та і з позасудовим «Народним судом» фашистської Німеччини – більшовицькі позасудові органи засудили

людей у 166 разів більше, ніж зазначений «Народний суд».

У дисертаційному дослідженні [485] (не публіцистичному творі!) послідовно проводиться думка про те, що попри деякі ідеологічні розбіжності, право і практика у виконанні ВКП (б) і НСДАП, більшовицького СРСР та нацистської Німеччини є подібними. Незважаючи на невеликі відмінності в хронології, а також у характері політичної боротьби, зауважує дослідник, можна сміливо говорити про подібність процесів еволюції ВКП (б) і НСДАП. До останніх слід віднести єдиний результат політичної боротьби остаточне затвердження тоталітаризму [485, 20]. Незважаючи на різницю в ідеології, а значить і в поставлених цілях, методи їх досягнення були багато у чому схожі у ВКП (б) і НСДАП. У обох партіях, а значить і державах (СРСР і Німеччина) важлива роль у досягненні поставлених завдань відводилась каральним органам. Правлячі режими ставили перед ними певні завдання, *які багато у чому були тотожні* (в силу тоталітарного характеру влади). До числа тотожних завдань, що стояли перед каральними органами СРСР і нацистської Німеччини, слід віднести придушення і ліквідація опозиції, усунення всякого роду інакомислення [485, с. 23]. У контексті якщо не тотожності, то близькості радянського соціалізму та нацизму слід також згадати позицію О.А. Івіна [1314, с. 72], який порівнює ці два суспільства з середньовічним феодалним суспільством.

У Законі України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» зазначається, що після 1917 року, у період громадянської війни і наступні десятиріччя на землі України пролилося багато людської крові. Мільйони безвинних людей на підставі антигуманних і антидемократичних законів та внаслідок прямого беззаконня і свавілля зазнали переслідувань за свою політичну діяльність, висловлювання та релігійні переконання. Особливо тяжкою спадщиною минулого є масові репресії, які чинились сталінським режимом та його провідниками в республіці. *При судових і позасудових розправах грубо нехтувались норми Конституції, покликані охороняти права і свободи громадян, елементарні норми судочинства.*

Позасудові репресії відбувалися і після Великої Вітчизняної війни. Вони були припинені тільки у вересні 1953 р., коли неопублікованим Указом Президії Верховної Ради СРСР від 01.09.1953 р. Особливі наради було скасовано.

Отже, аналіз фашистського і більшовицького (особливо, у сталінському виконанні) тоталітарних режимів дозволяють на негативному досвіді показати неприпустимість і небезпеку: а) підміни законності

доцільністю; b) піднесення влади, особливо виконавчої, над законами, ієрархічне панування (авторитаризм чи тоталітаризм); c) свавілля правоохоронних органів; d) будь-якого зовнішнього втручання у діяльність судів, нав'язування судам будь-яких інших цілей, ніж здійснення правосуддя, створення позасудових каральних органів; e) порушення прав і свобод громадян, нехтування приватними інтересами, принесення їх у жертву «великим» цілям, безвідповідальність державних органів за такі порушення. Цей історичний досвід свідчить також про живучість ієрархічних структур, які відновлюються при найменшому послабленні демократичних механізмів та пильності громадянського суспільства.

Водночас, після розпаду СРСР і соціалістичного табору у цілому відповідні країни отримали шанс повернутися на шлях гуманістичної законності. Однак не всі країни однаково та у повній мірі скористалися цим шансом. Так, практично усі країни Центральної Європи та навіть деякі бувшого СРСР (Литва, Латвія, Естонія) у повній мірі сприйняли європейські стандарти права та набули членства у ЄС. Деякі країни, навпаки, поринули у стан авторитаризму. Серед цих країн Україна та Росія не можуть похвалитися успіхами і стабільно знаходяться у середній частині відповідних рейтингів, іноді ближче до нижньої частини. У таблиці 2 узагальнені широко поширені рейтинги [80–84].

Таблиця 2

Показники	Місце у рейтингах
2012-2013 Global Competitiveness Index (Індекс глобальної конкурентоспроможності)	73 з 144 країн
2013 Ease of Doing Business Index (Індекс бар'єрів ведення бізнесу)	137 з 185 країн
Economic Freedom of the World (Економічна свобода)	122 з 141 країн
Розмір уряду	64 з 141 країн
Правова система і забезпечення права власності	93 з 141 країн
Доступ до грошових ресурсів	138 з 141 країн
Свобода міжнародної торгівлі	96 з 141 країн
Регулювання кредитування, труда і ведення бізнесу	124 з 141 країн
Index of Economic Freedom (Індекс Економічної Свободи)	163 з 179 країн
Legatum Prosperity Index	74 з 110 країн
Рівень демократії	80 із 167 країн
Рівень свободи	131–133 (з Замбією і Південним Суданом) серед 197
Індекс корупції	134 з 178

Отже, показники абсолютно нерадісні.

Варто зауважити, що Україна має власні правові традиції законності та прагнення до свободи, хоча і далеко не завжди мала можливість ці традиції реалізувати. На даний час стародавніми пращурами корінного населення України вважаються племена антів. Такої точки зору притримувався, зокрема, М.С. Грушевський [85, 26–29], а у наш час – Академік РАН В.В. Седов [869], автор посібника з історії держави і права України П.П. Музиченко [58, п. 2.1] та інші автори [87, 88]. До нас дійшло багато відомостей про громадську та політичну організацію антів. Наприклад, візантійський історик Прокопій Кесарійський говорить про «незліченні антські народи» [88]. Він писав, що слов'янами та антами *не править хтось один, здавна управляє ними народне зібрання*, і всі справи, добрі чи лихі, вони вирішують спільно [58, п. 2.1].

Майже постійна розірваність України між Заходом і Сходом перешкоджала створенню традицій власного державотворення, обумовлювала певні відмінності у реалізації цих традицій. Західні українські землі, попри певні утиски релігійного та національного характеру, розвивалися у дусі західноєвропейської гуманістичної законності [89, 75]. Міста отримували Магдебурзьке право. У дисертаційному дослідженні [90] зазначається, що перебування у правовому полі Великого князівства Литовського і Речі Посполитої збагатило привілейовані стани України досвідом

участі у їх станово-представницьких органах державної влади [90, 27].

У роботі [58, п. 4.8] зауважується, що правова система за Статутом Великого князівства Литовського 1588 р. (III Статут) – це вдалий синтез принципів станового ладу і нових правових понять, спрямованих у майбутнє. Найкращим доказом того, що цей синтез був вдалим і відповідав вимогам епохи, є те, що два з половиною століття Статут являв собою взірєць для законодавців і задовольняв судову практику на литовських, українських та білоруських землях. У вступі до

III Статуту підкреслювалося, що метою правової держави є охорона прав і свобод громадян. Щоправда, на даному етапі цей принцип застосовувався лише у відношенні суспільної верхівки [508, с. 14]. З часів II Статуту (1566 р.) розпочинається процес формування судової влади як окремої владної гілки [508, с. 14].

Період української історії 1648–1657 рр. знаменується створенням української державності з усіма характерними для неї державно-правовими інституціями. Це був особливий державно-політичний устрій, в якому елементи звичаєвого козацького права поєднувалися з прогресивними нормами Литовських статутів та Магдебурзького права.

Спробою зберегти, а подекуди і відносити законність у Гетьманській державі була так звана Конституція Пилипа Орлика [92]. В документі (Розділ VI) говориться: «Якщо у діях Ясновельможного гетьмана буде помічено щось несумісне з правами та вольностями, шкідливе та некорисне для Вітчизни, тоді [необхідно] висловити Його Вельможності докір щодо порушення прав та вольностей без осудження та найменшої образи високої регіментарської честі. На ті докори Ясновельможний гетьман не має ображатися та мститися, а навпаки, *намагатися виправити недоладності*». Тобто, мова абсолютно чітко йшла про неприпустимість з боку гетьманської влади порушувати діючи правила щодо прав та вольностей населення (принцип верховенства закону). Крім того, у документі передбачалася широка система виборності. Водночас, цей документ на отримав практичного втілення і має скоріш доктринальне, а не юридичне значення.

Приєднання до Росії повністю скасувало на землях, що приєдналися, всі «права та вольності». Правова система зазначених територій повністю розчинилася у правовій системі царської Росії зі всіма її вадами, як це описано вище. Стиль беззаконня, притаманний, як зазначалося вище, всій царській Росії, був поширений і на Україну. Так, доктор історичних наук В.Ф. Верстюк [510, с. 613] пише: «Вступивши у військово-політичний союз з Московською державою, Україна досить швидко позбулася своєї незміцнілої державності, яка не мала тривалої традиції, а до кінця XVIII ст. Україна виявилася повністю інкорпорованою Російською імперією, зведеною до рангу російській території. Це мало глибокі етносоціальні наслідки для українського народу. Якщо мемуари, подорожні нотатки мандрівників XVII–XVIII ст.ст. сповнені різких відмінностей, помічених між Росією і Україною, типом культури, поведінки, умонастроїв населення, то до XIX ст. ці відмінності швидко зникають. Втра-

тивши державу, українці втратили свою соціальну та державно-політичну еліту, втративши державний апарат, вони втратили міста, віддані під владу російської адміністрації. У XVIII ст. українці вважалися більш освіченими і *причетними до європейської культури*, ніж росіяни, до кінця XIX ст. вони на 80% склалися з неписьменних».

Завдання відновити українську державність на засадах законності та європейських цінностей спробувала вирішити Українська Народна Республіка (УНР). Зокрема, у III Універсалі Української Центральної Ради [943] передбачалося, що «в Українській Народній Республіці має бути забезпечено всі свободи, здобуті всеросійською революцією (малася на увазі лютнева революція 1917 року – *Авт.*): свободу слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканості особи і мешкання, право і можливість уживання місцевих мов у зносинах з усіма установами». Гарантувалося «народом великоруському, єврейському, польському й іншим на Україні... національно-персональну автономію для забезпечення їм права і свободи самоврядування у справах їх національного життя».

Новий шанс побудувати цивілізовану незалежну державу Україна отримала у серпні 1991 р. В Акті проголошення незалежності України, прийнятому 24.08.1991 р., заявлялося, що цей акт приймається на здійснення Декларацію про державний суверенітет України. Це відсилання має важливе значення, оскільки вже у цій Декларації визначалися головні принципи у сфері законності, якими буде керуватися молода держава, зокрема: всебічне забезпечення прав і свобод людини; побудова правової держави; верховенство Конституції та законів Республіки на своїй території; розподіл влади на законодавчу, виконавчу та судову; точне і однакове виконання законів на усій території України.

Вказані принципи були покладені в основу Конституційного договору (КД) між Верховною Радою України та Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України». Серед конституційних положень в контексті даного дослідження слід виділити:

– Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава (ст. 1 Конституції; ст. 1 КД);

– права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним

обов'язком держави (ст. 3 Конституції; ст. 5 КД);

– державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову (ст. 6 Конституції; ст. 3 КД). Органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України (ст. 6 Конституції);

– в Україні визнається і діє принцип верховенства права (ст. 8 Конституції; ст. 1 КД). Норми Конституції України є нормами прямої дії (ст. 8 Конституції);

– правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (ст. 19 Конституції);

– правосуддя в Україні здійснюється виключно судами (ст. 124 Конституції; ст. 36 КД). Юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі (ст. 124 Конституції);

– судді при здійсненні правосуддя незалежні і підкоряються лише закону (ст. 129 Конституції; ст. 37 КД).

Унікальною та правильною з точки зору своєї адресності та категоричності є ч. 2 ст. 6 та ч. 2 ст. 19 Конституції України, де прямо зазначається, що саме органи влади повинні діяти у відповідності до законів. Такої чіткості немає практично у жодній конституції у світі, – як правило, конституції обмежуються загальними вказівками, що закони є обов'язковими для всіх, тобто опосередковано покладають на органи влади діяти виключно у межах законодавства. Така опосередкованість, як зазначено вище, має місце, наприклад, у Конституції США. Однак парадокс ситуації полягає у тому, що при категоричності конституційних вимог до органів влади щодо законності здійснення повноважень, порушення цих вимог мають в Україні системний характер, що видно із загального огляду, зробленого у вступі до цієї праці, наведених вище статистичних показників відносно якості влади в Україні і буде предметом докладного розгляду у наступних главах (глави 2 та 3).

Іншою особливістю Конституції України є декларування у ній принципу верховенства права. Така декларація виводить впровадження цього принципу у практичну діяльність правозастосовувача, тобто у застосування цієї норми на практиці. У світі включення принципу верховенства права безпосередньо у Конституцію є вкрай рідким. Частіше у Конституцію

включається вимога дотримання принципу верховенства Конституції, чи верховенства закону, чи верховенства обох актів. Принцип верховенства права згадується у Конституціях Хорватії, Македонії, Республіки Білорусь та Сейшельських островів. Однак, у жодній з цих Конституцій, крім Республіки Білорусь, не передбачаються одночасно принципи правової держави і верховенства права. Отже, виникає питання співвідношення цих питань у правовій дійсності.

У правотворчій і правозастосовній практиці сучасної Європи ці поняття використовуються у тісному зв'язку. Наприклад, у проекті Договору про запровадження Конституції для Європи [95] у його англійському тексті використовується словосполучення «rule of law» у його загальноприйнятому значенні «верховенство права» [44, 4, 16 та ін.], водночас у франкомовному тексті – «de droit», буквальний український відповідник якого – «правова держава», у німецькомовному тексті – Rechtsstaat, що також перекладається українською як «правова держава» [95]. У доповіді «Верховенство права» [96] звертається увага на те, що у чинних документах ЄС не робиться принципової різниці між зазначеними англо-, франко- та німецькомовним висловами [96, 172–175]. Отже, нездоланної різниці між цими поняттями немає і навряд чи є сенс їх штучно протиставляти. Як зазначається у роботі [25], на сьогодні доктринальне тлумачення принципу верховенства права у британській правовій доктрині наблизилося до континентального розуміння цієї правової категорії. Але певні відмінності все ще залишаються, зокрема, вони стосуються загальних засад відправлення правосуддя.

У доповіді [96] також зазначається, що наразі є можливим консенсус стосовно таких обов'язкових елементів поняття «верховенство права», а також таких самих елементів поняття «Rechtsstaat», які є не лише формальними, а й субстантивними чи матеріальними (materieller Rechtsstaatbegriff): а) законність, включаючи прозорий, підзвітний та демократичний процес введення в дію приписів права; б) юридична визначеність; в) заборона свавілля; г) доступ до правосуддя, представлено незалежними та безсторонніми судами, включно з тими, що здійснюють судовий нагляд за адміністративною діяльністю; е) дотримання прав людини; ф) заборона дискримінації та рівність перед законом [96, 177–182].

Британський професор Т.Р.С Аллан [97, 51–52] зауважує, що верховенство права не є досконалою гарантією свободи: як незалежна доктрина, воно не описує всіх сфер діяльності індивіда, котрі мають бути захищені від втручання влади, і не пропонує

систематизовану (а отже, неминуче суперечливу) теорію соціальної справедливості. З другого боку, якщо принцип розуміють правильно, його дотримання гарантує наявність громадянської рівності. Ядром верховенства права є не та ідея, що право повинне скеровувати поведінку особи – таке бачення є імпліцитним для позитивізму, – а більш фундаментальний принцип належного ставлення з повагою до гідності, котру однаковою мірою надає всім громадянам їхній статус.

Отже, верховенство права є не певним правилом чи нормою, а є сукупність принципів, дотримання яких дозволяє відрізнити правову державу від не правової, гуманістичну систему законності від антигуманістичної. Воно віддзеркалює природне право як абстракцію. Одночасно дотримання принципів верховенства права підносить на новий рівень вимоги щодо ставлення держави до прав людини: якщо на перших етапах розвитку уявлень про законність припускалося, що влада повинна підпорядковуватися законодавству так само, як і громадяни, то сучасні уявлення стверджують, що права людини і громадянина ставляться вище інтересів держави. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Всі інші функції держави вторинні (хоча посттоталітарне українське суспільство не сформувало, на жаль, такої ціннісної шкали, де людина була б особливою цінністю). Натомість принцип «верховенства права» як такий повинен отримати конкретне нормативно-правове опосередкування у чинному законодавстві України та його практичному застосуванні.

Таким чином, завданням поточного законотворення є наближення концепту «правова держава» до ідеалу «верховенства права», позитивної правової норми до природного ідеалу. Можна погодитися із зауваженням Л.А. Шаповал [98], що такою діяльністю держава не творить право, а лише встановлює норму права; адже неунормованим природним правом людина не може практично скористатися, вона навіть не може точно встановити, чи порушено це право. Тому концепт «правова держава» є сукупністю правових норм, які, задовольняючи ідеалу «верховенства права», підлягають практичному застосуванню в юридичній практиці. За таких умов ідеал «верховенства права» досягається не запереченням принципу «верховенства закону» («верховенства правової норми»), а створенням: а) механізму прийняття правових норм, які б максимально відповідали ідеалу «верховенства права»; б) механізму відбору для застосування правових норм, які б максимально відповідали цьому ідеалу.

Проведений аналіз дозволяє, на думку автора, дійти таких **висновків**:

1. Наслідуючи теорію проф. В.В. Ладиченка щодо гуманістичних основ організації державної влади, слід, очевидно, визнати, що критерієм її гуманістичної організації є забезпечення гуманістичного режиму законності. Основними ознаками такого режиму слід визнати: пріоритет прав та інтересів людини перед інтересами суспільної групи чи держави; прийняття законів органами представницької влади не в інтересах вузької правлячої групи, а в інтересах якнайширших прошарків суспільства; суворе дотримання органами влади та її посадовими особами норм законодавства, неприпустимість прийняття протиправних рішень чи здійснення протиправних дій (бездіяльності) в ім'я будь-якої доцільності, особливо, коли це порушує права осіб приватного права; право приватних осіб на будь-які дії, які не суперечать закону; сувора і невідворотна відповідальність органів влади за порушення закону; неприпустимість силового нав'язування будь-якої точки зору як єдино правильної, конкуренція позицій та ідей; домінування переконання, узгодження, компромісу; виборність і змінюваність центральних і місцевих органів державної влади; наявність надійного судового захисту прав громадян сильними, незалежними та неупередженими судами, забезпечення доступу до правосуддя широких верств населення, неприпустимість прийняття будь-яких норм про судову стріку з точки зору здешевлення правосуддя, рівність усіх перед законом і судом (єдність законності), гарантії права на правову допомогу. Режим законності, який відповідає вказаним критеріям, безпосередньо кореспондується з демократичним політичним режимом.

2. Абстрактне поняття «законності» може в конкретні періоди часу і на конкретних територіях бути наповнене будь-якими принципами. Отже, на думку автора, слід говорити не про універсальні принципи законності, а про те, на яких принципах функціонує режим в даних умовах. Якщо в країні (правовій системі) реалізовані перелічені вище ключові критерії гуманістичного режиму законності, то можна стверджувати, що в країні реалізований саме гуманістичний режим законності (демократичний політичний режим). Певні країни (політичні системи) і певні теорії можуть говорити і про інші види законності (революційна законність, пролетарська законність, буржуазна законність тощо), але якщо такий режим не ґрунтується на перелічених гуманістичних принципах, він не може вважатися гуманістичним, демократичним, правовим. Такий підхід є аналогічним позиції Ю. Хабермаса: права людини – умова конституювання демократії; якщо ви заявляєте, що є

демократичним суспільством, то у вас повинно бути гарантовано дотримання прав людини. Якщо цього немає, тоді характеристика свого суспільства як демократичної є самообман (цит. за [99]).

3. Свідоме та послідовне заперечення викладених гуманістичних принципів означає реалізацію антигуманістичного характеру законності, що кореспондується з антидемократичним політичним режимом;

4. Викладений аналіз дозволяє виділити загальні тенденції переважання чи повної «перемоги» антигуманістичних режимів: нехтування правами людини, підкорення їх інтересам вузької правлячої групи, які (інтереси) видаються за вищі інтереси – інтереси держави, пролетаріату чи церкви (наприклад, інквізиція явно не була на користь начебто правлячому класу феодалів, оскільки жертвами інквізиції ставали саме заможні прошарки населення, тому що конфісковане майно жертв слугувало джерелом збагачення папської і королівської скарбниці); обмеження поведінки осіб приватного права виключно дозволеною; усунення представницьких органів від прийняття законів чи проведення законів через «бутафорські», слухняні органи, які фактично не є представницькими і не віддзеркалюють позицію суспільства; перехоплення прав і повноважень на законотворення органами, які не є представницькими (уряди, керівництво партій тощо); систематичне порушення владою законів, навіть прийнятих цією ж владою, обґрунтування таких порушень революційною, політичною, державною чи якоюсь іншою доцільністю, при вимозі до громадян точного і неухильного дотримання встановлених владою правил, які в більшій частині не оприлюднюються, жорстокі, неадекватні покарання за порушення цих правил; нав'язування «єдино вірної» ідеології та диктат «єдино патріотичної політичної сили» (НСДАП чи більшовицька партія), силове придушення будь-яких ідей чи думок, альтернативних тим, що приписані державою, пануючою церквою або правлячою партією; відсутність чи руйнація повноцінної судової системи, втручання влади чи пануючої партії в діяльність судів (включаючи вплив на підбір кадрів та/або прямі вказівки щодо прийняття певних судових рішень), створення надзвичайних судів чи позасудових репресивних органів (суди інквізиції, «двійки», «трійки», «особливі наради», колегії ОДПУ тощо), прийняття юридично неспроможних судових рішень навіть з огляду на поточні норми права; позбавлення або суттєве обмеження права на захист та/або оскарження несправедливих рішень чи дій влади; агресивна, демагогічна, часто за межами раціональності пропаганда.

5. Наявність зазначених ознак в політико-правовій

практиці певних держав повинно ставати лякаючим сигналом щодо скачування до авторитаризму та антидемократизму. «Хворобу» легше попередити, ніж потім її лікувати. Антигуманістичні режими, враховуючи, що владі вигідні саме вони (хоча такий режим може бути небезпечним для окремих представників влади), є досить стійкими, постійно потребують для виправдання свого існування все нові і нові жертви.

6. Історичний контекст виникнення та еволюції доктрини і практики у сфері законності дозволяє переконатися у тому, що глибинне призначення режиму законності полягає у обмеженні влади і «сильних світу цього». Ця традиція йде від перших табу первісних суспільств через обмеження влади вождів та впровадження звичаїв їх відповідальності перед спільнотами, доктрини та закони античного періоду, відновлення і подальший їх розвиток у Новий час, втілення цих принципів у сучасні конституції держав та міжнародні документи (пріоритет прав та інтересів людини; суворе дотримання органами влади та її посадовими особами норм законодавства, неприпустимість їх підміни доцільністю; незалежне правосуддя та доступ до нього широких верств населення; інші вимоги, які відповідають критеріям гуманізму). Гуманістична законність, як правило, у конкретній правовій системі не реалізується у повній мірі, але є ідеалом, до якого прямує людство. Водночас, історичний контекст свідчить про вразливість та крихкість гуманістичних режимів, які, за найменшим зниженням пильності з боку громадянського суспільства, схильні вироджуватися у ієрархічні суворо вертикальні структури з домінантом зверху (абсолютизм, авторитаризм, тоталітаризм тощо), що доводить їх живучість.

7. Аналогічні закономірності торування шляху гуманістичної законності спостерігаються і на українських землях. Початок цього шляху простежується у суспільній організації стародавніх пращурів корінного населення України – племен антів (М.С. Грушевський, В.В. Седов, Б.Д. Греков та ін.), у яких «не править хтось один, здавна управляє ними народне зібрання». Навіть не маючи своєї державності, українське населення позитивно сприймало демократичні форми права, що панували на відповідних територіях, про що свідчить, зокрема, широке використання на українських територіях Магдебурзького права. У короткі періоди української державності (Гетьманська держава, УНР) доктринально захищалися гуманістичні правові норми (підпорядкування влади закону, забезпечення прав людини тощо). Характерним прикладом такого підходу є «Конституція Пилипа Орлика». Водночас, входження відповідних східних українських земель, незалежно від того, яким кор-

доном відмежовувалися ці землі на заході, до складу Росії чи СРСР, переривало європейські правові традиції на цих землях.

Звідти слідує, що проблеми із забезпеченням законності в сучасній Україні, крім недоліків у власній поточній діяльності, мають свої корені у авторитарних правових традиціях царської Росії, які у злочинах більшовицького режиму знайшли свою саму завершену форму. У контексті відношення влади до особистості вбачається пряма кореляція між російською правовою дійсністю та Середньовіччям. Вказані традиції, з поправкою на цивілізованість, переживши розпад СРСР, благополучно збереглися і перекочували до його правонаступників. Такою виявилася на перевірку стійка російська державна традиція: *владі закон не писаний*. Необхідні над зусилля, щоб подолати цю традицію.

8. Сучасним втіленням у правотворчу та правозастосовну діяльність держав гуманістичних принципів законності є принцип верховенства права. Верховенство права є сукупністю принципів, дотримання яких дозволяє відрізнити правову державу від неправової, гуманістичну систему законності від антигуманіс-

тичної. Дотримання принципів верховенства права підносить на новий рівень вимоги щодо ставлення держави до прав людини: якщо на перших етапах розвитку уявлень про законність припускалося, що влада повинна підпорядковуватися законодавству так само, як і громадяни, то сучасні уявлення стверджують, що права людини і громадянина ставляться вище інтересів держави. Принцип «верховенства права» як такий повинен отримати конкретне нормативно-правове опосередкування у чинному законодавстві України та його практичному застосуванні. Завданням поточного законотворення та правозастосування є наближення концепту «правова держава» до ідеалу гуманістичної законності та «верховенства права», позитивної правової норми до природного ідеалу.

Здійснений аналіз дозволяє по-новому підійти до дослідження проблем законності, а також вирішувати практичні проблеми правотворення та правозастосування, уникаючи помилок щодо здійснення кроків, які можуть приводити до обмеження гуманістичних властивостей законності. Напрямок подальших досліджень повинні стати тенденції та проблеми впровадження гуманістичних ідей у практику.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гловацький І.Ю. Влада, Суд, Адвокатура в афоризмах, сентенціях та прислів'ях : збірник / [укл. Іван Гловацький]. – Львів : Априорі, 2009. – 564 с.
2. Румянцева Е.Е. Механизмы противодействия коррупции (курс лекций) [Электронный ресурс] / Е.Е. Румянцева. – М. : ГОУ ВПО «ВГНА Минфина России», 2012. – 50 с. – Режим доступа : <http://allrus.info/main.php?ID=65782>
3. Гумплович Л. Основания социологии [Электронный ресурс] / Л. Гумплович // Тексты по истории социологии XIX–XX вв. Хрестоматия. – М. : Наука, 1994 – 383 с. – Режим доступа: <http://www.klex2.ru/bak>
4. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия. Опыт комплексного исследования [Электронный ресурс] / С.С. Алексеев. – М. : Статут, 1999. – 712 с. – Режим доступа : http://lawdiss.org.ua/books/301.doc.html#_ftnref467
5. Практична філософія та правовий порядок : Збірка наукових статей [Електронний ресурс] / [О.М. Бандурка (голова редкол.)]. – Х. : Центр Освітніх Ініціатив, 2001. – Режим доступу: <http://in1.com.ua/book/10109/>
6. Скакун О.Ф. Право, законность, правопорядок: их взаимозависимость и тенденции развития [Электронный ресурс] / О.Ф. Скакун // У зб. [5]. – Режим доступу: <http://in1.com.ua/book/10109/4766/>
7. Мелех А.В. Принципи і вимоги законності у правозастосовній діяльності / А.В. Мелех // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2008. – № 2. – С. 1–12.
8. Державне управління: удосконалення та розвиток: Електронне наукове фахове видання [Електронний ресурс].
9. Белкін Л.М. Генеза проблеми забезпечення законності в державному управлінні: до історії питання [Електронний ресурс] / Л.М. Белкін // Публ.: [8] – 2012. – № 5. – Режим доступу: <http://dy.nayka.com.ua/index.php?operation=1&iid=422>
10. Добролюбов А.И. Власть как техническая система: О трех великих социальных изобретениях человечества [Электронный ресурс] / А.И. Добролюбов. – Минск : Наука і техніка, 1995. – 239 с. – Режим доступу : http://grachev62.narod.ru/dbrl/dbrl_01.html

11. Волинка К.Г. Теорія держави і права : навч. посіб. / К.Г. Волинка. – К. : МАУП, 2003. – 240 с.
12. Гудима Д. До питання про поняття та структуру вітчизняної антропології права (стаття II) / Д. Гудима // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2006. – Вип. 43. – С. 16–28.
13. Кропоткин П.А. Взаимопомощь как фактор эволюции [Электронный ресурс] / П.А. Кропоткин. – М. : Самообразование, 2007. – Режим доступа : http://www.lib.mn/blog/petr_kropotkin/128673.html
14. Ковлер А.И. Антропология права : учеб. для вузов / А.И. Ковлер. – М. : НОРМА-ИНФРА, 2002. – 480 с.
15. Семенов Ю.И. Введение во всемирную историю. Выпуск I. Проблема и понятийный аппарат. Возникновение человеческого общества : учеб. пособие [Электронный ресурс] / Ю.И. Семенов. – М. : МФТИ, 1997. – 202 с. – Режим доступа: http://scerpsis.ru/library/id_1036.html
16. Семенов Ю.И. Как возникло человечество / Ю.И. Семенов. – Изд. 2-е, с нов. предисл. и прилож. – М. : Гос. публ. ист. б-ка России, 2002. – 790 с.
17. Дольник В.Р. Этологические экскурсии по запретным садам гуманистическим [Электронный ресурс] / В.Р. Дольник // Природа. – 1993. – №№ 1–3. – Режим доступа: <http://lib.rus.ec/b/163383/read>
18. Дольник В.Р. Непослушное дитя биосферы. Беседы о поведении человека в компании птиц, зверей и детей / В.Р. Дольник. – Изд. 4-е, доп. – СПб. : ЧеРо-на-Неве ; Петроглиф, 2004. – 352 с.
19. Протопопов А.И. Инстинкты человека (попытка описания и классификации). – [вторая редакция] [Электронный ресурс] / А.И. Протопопов, А.В. Вязовский. – М., 2011. – Режим доступа: <http://ethology.ru/library/?id=407>
20. Герчанівська П.Е. Культурологія: навч. посібн. для студ. вищ. навч. закл. / П.Е. Герчанівська ; за ред. В.І. Панченко. – К. : Ун-т «Україна», 2004. – 298 с.
21. Салинз М. Экономика каменного века [Электронный ресурс] / М. Салинз ; пер. с англ. О.Ю. Артемовой. – М. : ОГИ, 1999. – 296 с. – Режим доступа: nashaucheba.ru/docs/2/1759/conv_1/file1.pdf
22. Бродянский Д.Л. История первобытного общества : учеб. пособие [Электронный ресурс] / Д.Л. Бродянский. – Владивосток: Изд-во Дальневосточного ун-та, 2003. – 107 с. – Режим доступа : <http://window.edu.ru/library/pdf2txt/931/40931/18236/page1>
23. Комаров С.А. Общая теория государства и права: учебник [4-е изд., переработанное и дополненное] [Электронный ресурс] / С.А. Комаров. – М.: Юрайт, 1998. – 416 с. – Режим доступа: <http://pravouch.com/page/otgp/ist/ist-16--idz-ax309.html>
24. Калинина Е.В. Государственно-правовое учение иудаизма. Ветхозаветная и талмудическая концепция [Электронный ресурс] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Е.В. Калинина. – Нижний Новгород, 2012. – Режим доступа: <http://dis.podelise.ru/text/index-95674.html>
25. Пухтецька А. Європейські погляди на принцип верховенства права [Електронний ресурс] / А. Пухтецька // Правовий тиждень. – 06.05.2008 р. – № 19 (92). – Режим доступу: <http://legalweekly.com.ua/index.php?id=16061&show=news&newsid=120556>
26. Бандурка А.М. Психология власти : учеб. пособие / Университет внутренних дел / А.М. Бандурка, В.А. Друзь. – Харьков : Издательство Ун-та внутренних дел, 1998. – 327 с.
27. Белкін Л. Усе найгірше – підприємцям: Адміністрування податків згідно з проектом урядового Податкового кодексу / Л. Белкін // Юридична газета. – 06.07.2010 р. – № 27 (248). – С. 1, 22–23; – 13.07.2010 р. – № 28 (249). – С. 22–23.
28. Відповідальність за першу редакцію Податкового кодексу лежить на Верховній Раді [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2010/12/2/5639059/>
29. Палий А. Налоговый кодекс – не закон, а макулатура [Электронный ресурс] / А. Палий // УНІАН. – Режим доступа: <http://www.unian.net/rus/news/news-428995.html>
30. Головань І. Стабільна нестабільність [Електронний ресурс] / І.В. Головань. – Режим доступу: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/golovan/4ee75f7b17f74/>
31. Вісник податкової служби України: Офіційний сайт [Електронний ресурс] / Архів номерів. – Режим доступу: <http://www.visnuk.com.ua/ua/archiv/year/2011/month/12>
32. Аллан Т.Р.С. Конституційна справедливість. Ліберальна теорія верховенства права / пер. з англ. Р. Семківа. – К. : Києво-Могилянська академія, 2008. – 385 с.
33. Малиновський В.Я. Державне управління : навч. посіб. / В.Я. Малиновський. – вид. 2-ге, доп. та перероб. – К. : Атіка, 2003. – 575 с.
34. Гессен В.М. Основы конституционного права (издание 2-е) [Электронный ресурс] / В.М. Гес-

сен. – Петроград: Издание юридического книжного склада «Право», типо-литография товарищества А.Ф.Маркс, 1918. – Режим доступа: <http://constitution.garant.ru/science-work/pre-revolutionar/5148630/>

35. Колпаков В.К. Адміністративне право України: підручник / В.К. Колпаков, О.В. Кузьменко. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 544 с.

36. Часопис Академії адвокатури України: Електронне наукове фахове видання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/Chaau/index.html>

37. Белкін Л.М. Проблема співвідношення законності та «державної доцільності» при прийнятті рішень адміністративними судами України / Л.М. Белкін // Публ.: [36]. – 2011. – № 4 (13).

38. Рабинович П.М. Социалистическая законность и целесообразность в советском праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / П.М. Рабинович. – М., 1966. – 18 с.

39. Теория государства и права. Учебник для юридических вузов и факультетов / С.С. Алексеев, С.И. Архипов, В.М. Корельский [и др.]. – М. : Норма, 2005. – 496 с. – Электронный доступ: <http://www.alleng.ru/d/jur/jur401.htm>

40. Університетські наукові записки / Хмельницький університет управління та права [Періодичне видання].

41. Белкін М.Л. Єдність правозастосування як гарантія забезпечення законності в державі / М.Л. Белкін // Публ.: [40]. – 2012. – № 3 (43). – С. 10–16.

42. Белкін Л.М. Актуальні питання відповідальності суб'єктів владних повноважень за порушення прав юридичних та/або фізичних осіб / Л.М. Белкін // Публ.: [40]. – 2011. – № 2 (38). – С. 248–254.

43. Косенко А. Афоризмы... [Электронный ресурс] / © Copyright: Анатолий Косенко, 2012, свидетельство о публикации № 112080903427. – Режим доступа: <http://www.stihi.ru/2012/08/09/3427>

44. Головатий С.П. Верховенство права: идея, доктрина, принцип : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / С.П. Головатий. – К., 2008. – 44 с.

45. Ладиченко В.В. Гуманістичні основи організації державної влади : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / В.В. Ладиченко. – К., 2008. – 41 с.

46. Колодій А.М. Права людини і громадянина в Україні : навч. посіб. / А.М. Колодій, А.Ю. Олійник. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 336 с.

47. История политических и правовых учений :

учебник [Электронный ресурс] / под ред. О.Э. Лейста. – М. : Юридическая литература, 1997. – 576 с. – Режим доступа: <http://grachev62.narod.ru/leist/content.htm>

48. Історія вчень про державу і право : підручник / за ред. Г.Г. Демиденка, О.В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – 256 с.

49. Рабинович П.М. Основы общей теории права и государства : учебное пособие. Изд. 7-ое, с изменениями / П.М. Рабинович. – Х. : Консум, 2005. – 320 с.

50. Історія держави і права зарубіжних країн : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / [Л.М. Маймескулов та ін.]. – Х. : Право, 2011. – 518 с. – Электронный доступ: http://pidruchniki.ws/1126062244400/pravo/istoriya_derzhavi_i_prava_zarubizhnih_krayin_-_maymeskulov_lm

51. Суриков И.Е. Античная Греция: политики в контексте эпохи: архаика и ранняя классика [Электронный ресурс] / И.Е. Суриков. – М.: Наука, 2005. – 351 с. – Режим доступа: http://www.sno.pro1.ru/lib/surikov_politiki_v_kontekste_epokhi/index.htm

52. Омельченко О.А. Римское право : учебник. Изд. второе, испр. и доп. – М.: ТОН-Остожье, 2000 – 208 с.

53. Аристотель. Соч. : В 4 т. – М. : Мысль, 1983. – Т. 4. – 840 с.

54. Братасюк В.М. Правова особистість у умовах правової реальності європейського Середньовіччя / В.М. Братасюк // Наукові праці Національного авіаційного університету: Серія «Юридичний вісник. Повітряне і космічне право». – 2011. – № 3 (20). – С 24-30.

55. Установление инквизиции [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://velsat.net/ustanovlenie-inkvizicii.html>

56. Святая инквизиция: Материал из Википедии – свободной энциклопедии. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/>

57. На виправдання надії мало [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/2036/165/72523/>

58. Музиченко П.П. Історія держави і права України : навч. посіб. [Електронний ресурс] / П.П. Музиченко. – 6-те вид. – К. : Знання, 2007. – 471 с. – Режим доступу: http://pidruchniki.ws/17390617/pravo/istoriya_derzhavi_i_prava_ukrayini_-_muzichenko_pp

59. Конституционные документы Англии и Великобритании XVII – первой половины XVIII века

[Электронный ресурс] / Пер. на русский язык проф. В.А. Томсинова. – Публ. в изд.: Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран. Новое и Новейшее время / Составитель: проф. В.А. Томсинов. – М.: Зерцало-М, 2012. – Режим доступа: http://web-local.rudn.ru/web-local/prep/rj/files.php?f=prep_51150ae442cbc964d5a1120c6b4bf230

60. Локк Дж. Два трактата о правлении [Электронный ресурс] / Дж. Локк // В сб.: Локк Дж. Сочинения : В 3 т. – Т. 3. – М.: Мысль, 1988. – С. 137–405. – Режим доступа: <http://grachev62.narod.ru/lock/content.html>

61. Конституции зарубежных государств. Учебное пособие. – М.: БЕК. – 432 с.

62. Импичмент: Материал из Википедии – свободной энциклопедии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/>

63. Омельченко О.А. Всеобщая история государства и права : учебник в 2 т. / Изд. третье, исправленное. – Т. 2 – М.: ТОН-Остожье, 2000. – 496 с. – Режим доступа: <http://gadnuk.info/ros-pidrychnuk/istoriya-stran/663-omelchenko2.html>

64. Книш А. Становлення інституту судового захисту прав громадян від протиправних рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень / А. Книш // Ефективність державного управління : зб. наук. пр. Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України. – Вип. 22 / За заг. ред. В.С. Загорського, А.В. Ліпенцева. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2010. – С. 255–267.

65. Глузман С. Законы должны молчать [Электронный ресурс] / С. Глузман. – Режим доступа: http://society.lb.ua/position/2012/04/20/147164_zakoni_dolzni_molchat.html

66. Энгельс Ф. Недавний процесс в Кёльне / Ф. Энгельс // В сб.: Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения. В 3-х т. – Т. 1. – В надзаг.: Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – Политиздат, 1985. – С. 411–417.

67. Усенко І.Б. Україна в роки непу: доля курсу на революційну законність / І.Б. Усенко. – Харків : Ун-т вн. справ. – 1995. – 74 с.

68. Энгельс Ф. Введение к работе К. Маркса «Классовая борьба во Франции с 1848 по 1850 г.» / Ф. Энгельс // В сб.: Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2 изд. – В 50-ти т. – Т. 22. – В надзаг.: Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – Политиздат, 1961. – С. 519–548.

69. Валлерстайн И. Система переживает коллапс /

И. Валлерстайн // Эксперт. – 2001. – № 28. – С. 1–16.

70. Якубовський О.П. Державна влада і громадянське суспільство: система взаємодії : монографія / О.П. Якубовський, Т.О. Бутирська. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2004. – 196 с.

71. Токарева В.І. Вождь і маса. Соціологія натовпу від Г. Лебона до Е. Канетті : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.01 / В.І. Токарева. – К., 1999. – 18 с.

72. Випперман В. Европейский фашизм в сравнении. 1922–1982 [Электронный ресурс] / В. Випперман // Пер. с нем. А.И. Федорова. – Новосибирск : Сибирский хронограф. – 2000. – Режим доступа: <http://www.e-reading.org.ua/book.php?book=11543>

73. Глузман С. Полурабы. Полуевропейцы [Электронный ресурс] / С. Глузман. – Режим доступа: http://society.lb.ua/position/2012/04/06/144620_polurabipoluevropeytsi.html

74. Мучник А.Г. Философия достоинства, свободы и прав человека / А.Г. Мучник. – К.: Парламентское издательство, 2009. – 672 с.

75. Восленский М.С. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза [Электронный ресурс]. – М.: «Советская Россия» совм. с МП «Октябрь», 1991. – 624 с. – Режим доступа: <http://rosnom.narod.ru/T700.htm>

76. Ивин А.А. Основы социальной философии : учеб. пособие для вузов / А.А. Ивин. – М.: Высш. шк., 2005. – 440 с.

77. Трусов А.И. Судебные Уставы 20 ноября 1864 года [Электронный ресурс] / А.И. Трусов. – Режим доступа: http://civil.consultant.ru/sudeb_ustav/

78. Тополь Ю.О. Становлення радянської теорії праворозуміння (1917–1938 рр.) / Ю.О. Тополь // Публ.: [40]. – 2011. – № 2 (38). – С. 25–34.

79. Нездоля А.И. Спецслужбы и власть Украины / А.И. Нездоля. – Донецк : Каштан, 2011. – 808 с.

80. Після перетворення на гібридний режим Україна продовжує втрачати позиції у рейтингу демократії [Електронний ресурс] / Тиждень.ua. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/74968>

81. Правозахисники: Україна ледь втрималася серед «частково вільних» за свободою преси [Електронний ресурс] / Freedom in the World. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24974044.html>

82. Рейтинг экономик: Doing Business [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://russian.doingbusiness.org/rankings>

83. Украина в мировых рейтингах: Фондация Развития Международной торговли и Инвестиций [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://inve-trade.eu/ru/investments/article/information/10-investment/16-ukraine-in-global-rankings.html>
84. Индекс восприятия коррупции : Материал из Википедии – свободной энциклопедии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
85. Грушевский М. Иллюстрированная история Украины с приложениями и дополнениями / Составители И.И. Брояк, В.Ф. Верстюк. – Донецк : ООО ПКФ «БАО», 2007. – 768 с.
86. В.В. Седов. Этногенез ранних славян / Седов В.В. // Вестник Российской Академии наук. – 2003. – Т. 73. – № 7. – С. 594–605. – Заслушано в ноябре 2002 г. на заседании Президиума РАН. – Электронный доступ (в переводе на укр. язык): <http://litopys.org.ua/tizne/sedow.htm>
87. Анти: Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%BD%D1%82%D0%B8>
88. Греков Б.Д. Киевская Русь / Б.Д. Греков. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1944. – 347 с. – Режим доступа: <http://nvk-perspektiva.dnepredu.com/uploads/literature/literature/1328613456.pdf>
89. Харитонов О.І. Порівняльне право Європи. Основи порівняльного правознавства: Європейські традиції / О.І. Харитонов, Є.О. Харитонов. – Вид. 2-е, доп. – Х. : Одиссей, 2006. – 624 с.
90. Єрмолаєв В.М. Вищі представницькі органи влади в Україні (історико-правове дослідження) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / В.М. Єрмолаєв. – Х., 2006. – 40 с.
91. Ковальова С.Г. Еволюція судової системи і судочинства на українських землях Великого князівства Литовського : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / С.Г. Ковальова. – Одеса, 2004. – 20 с.
92. Договори і постанови прав і свобод військових між Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорізького, і між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорізьким з повною згодою з обох сторін : Офіційний сайт ВРУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html>
93. Верстюк В.Ф. Украина под игом тоталитаризма и после его падения / В.Ф. Верстюк // В кн. [85]. – С. 609–663.
94. III Універсали Української Центральної Ради : Офіційний сайт ВРУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/universal-3.html>
95. Договір про запровадження Конституції для Європи (2003/С169/01): Проект, схвалений консенсусом Європейським Конвентом 13 червня та 10 липня 2003 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_647
96. Верховенство права: Доповідь, схвалена Венеційською Комісією на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 березня 2011 року) / Переклад на укр. мову С. Головатого, публ. укр. мовою : Право України. – 2011. – № 10. – С. 168–184.
97. Аллан Т.Р.С. Конституційна справедливість. Ліберальна теорія верховенства права / Пер. з англ. Р. Семківа. – К. : Києво-Могилянська академія, 2008. – 385 с.
98. Шаповал Л.А. Право. Держава. Правопорядок / Л.А. Шаповал // У зб. [5] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://in1.com.ua/book/10109/4773/>
99. Бусова Н.А. Проблема легітимации правового порядку [Електронний ресурс] / Н.А. Бусова // У зб. [5]. – Режим доступу: <http://in1.com.ua/book/10109/4777/>

ИССЛЕДОВАНИЕ ФЕНОМЕНА
ЗАКОННОСТИ КАК ИНСТРУМЕНТА
ОГРАНИЧЕНИЯ ВЛАСТИ:
ИСТОРИКО-ПРАВОВОЙ АСПЕКТ

Белкин Леонид Михайлович

Аннотация: В статье рассмотрены некоторые историко-политические и государственно-правовые аспекты проблемы обеспечения законности в сфере публичного управления. Доказано, что сущность режима законности состоит в ограничении жестких вертикальных иерархий и произвола доминантов (вождей) и вообще сильных («могучих») по отношению к более слабым (подчиненным). Выделены гуманистический и антигуманистический режимы законности. Показано, что последний является искажением сущности законности. Сформулированы критерии и признаки гуманистической законности.

Ключевые слова: публичное управление, закон, законность, целесообразность, верховенство закона, верховенство права.

STUDY OF THE PHENOMENON
OF LAW AS AN INSTRUMENT
OF POWER CONSTRAINTS:
THE HISTORICAL AND LEGAL ASPECTS

Belkin Leonid Mikbaylovych

Summary: The article discusses some historical, political and public-legal aspects of the rule of law in the field of public administration. It is proved that the essence of the legal regime is to limit the vertical rigid hierarchies and arbitrary dominant (chiefs) and generally strong («mighty») with respect to the weaker (subordinate). Isolated humanist and anti-humanist modes of legality. It is shown that the latter is a distortion of the essence of the rule of law. The criteria and characteristics of humanistic law.

Keywords: public administration, law, legality, appropriateness, the rule of law, rule of law.